

UIT DE GEBOORTEGESCHIEDENIS
VAN DE GEREFORMEERDE KERKEN IN NEDERLAND

Door

Dr. R. H. Bremmer

Uitgegeven REFORMATORISCHE STEMMEN
Willem de Zwijgerstichting
"s-Gravenhage
1977

STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2004

INHOUD

Woord vooraf

I. *De voorgeschiedenis*

Sacramentariërs (1520-1530)
Wederdopers (1530-1540)
Actie in het verborgene (1540-1560)
De gereformeerden (na 1560).
Wesel (1568 en Emden (1571)

II. *De Synode*

Voor het eerst op vaderlandse bodem
Een barre politieke situatie
Wie namen het initiatief?
Zat de Prins achter het samenkomen van de synode?
De "braintrust" van de synode
De synode als trefpunt en katalysator
De ouderlingen ter synode
Het agendum van de synode
De eerste zitting
Leer en orde in de kerk
De liturgie Kerkelijke moeilijkheden
Kerk en overheid
De volgende synode en de kerkenordering

WOORD VOORAF

In het Nederlands Theologisch Tijdschrift van juli 1976 publiceerde ik een studie over de "nationale" synode van Dordrecht (1574). Het bestuur van de Willem de Zwijgerstichting verzocht mij deze studie uit te werken en te populariseren voor haar reeks "Reformatorische stemmen". Gaarne voldeed ik aan dat verzoek en zend het resultaat daarvan thans in de vorm van dit geschrift in het licht. Ik voegde er een beknopte vóór-geschiedenis aan toe om de historische achtergrond van deze synode te belichten. Bovendien kon zó de geboortegeschiedenis van de Gereformeerde Kerk in Nederland opnieuw voor het voetlicht worden gehaald. Ze verdient dat.

Mijn dank gaat uit naar mijn zoon Rolf die mij hielp bij het gereedmaken van het geschrift en naar de heer J. D. Roffel te Hengelo (O.) voor het vervaardigen van het bijgevoegde kaartje.

Enschede, maart 1977.

R. H. BREMMER

HOOFDSTUK I: DE VOOR-GESCHIEDENIS

Op 31 oktober 1517 sloeg Maarten Luther zijn vijfennegentig stellingen aan op de deur van de slotkapel te Wittenberg. Op 15 juni 1574 vergaderde te Dordrecht de eerste nationale synode in Nederland op van het Spaanse juk bevrijde bodem, al noemde zij zichzelf "provinciaal". Daartussen lag in de Nederlanden een halve eeuw van lijden en strijd. Welke wegen ging het protestantisme in ons land voordat het de opbouw van de Gereformeerde Kerk in ons land op de synode ter hand nam? Daarvan willen we in dit hoofdstuk enkele grote lijnen schetsen,

Sacramentariërs (1520-1530)

Het eerste wat daarbij opvalt is dat Luther het protestantisme in ons land beslist niet blijvend heeft gestempeld. Toch raakte zijn strijd reeds vroeg in de Nederlanden bekend. In Antwerpen, in die tijd een belangrijk centrum van handel en verkeer, bestond een Augustijner klooster en Luthers geschriften circuleerden snel binnen deze orde, waarvan Luther lid was geweest. Zodoende werd dit klooster al vroeg een haard van "ketterij". Twee monniken uit dat klooster, Hendrik Voet en Johan van Essen, werden op 1 juli 1523 op de Grote Markt te Brussel verbrand. Zij zongen het "Te Deum" in de vlammen die hen verteerden. Luther maakte naar aanleiding van die gebeurtenis één van zijn mooiste gezangen: "Ein neuwes Lied wir heben an, Das walt uns Gott unser Herre!" Karel V, de Heer der Nederlanden, dacht er niet over de kerk hier te lande te hervormen zoals sommige Lutherse vorsten in Duitsland deden. Hij handhaafde de plakaten tegen de ketters met alle kracht.

Toch waren er velen die de nieuwe leer als een bevrijding ervoeren. Vooral op het punt van de transsubstantiatie braken zij met de overgeleverde kerkleer. Het is eigenaardig dat juist dit punt als katalysator fungeerde voor de kritiek op de bestaande opvattingen. Het automatisme, de sleur waarmee de mis bediend en bijgewoond werd, stuitte velen tegen de borst.

Bovendien vond de vanuit Duitsland en Zwitserland doordringende kritiek op de bestaande kerkleer hier aansluiting bij eerdere opwekkingsbewegingen als die van de Broeders des Gemenen Levens. Vanwege hun krachtige tegenstand tegen de roomse sacramentsleer noemt men de mannen en vrouwen die zich hiertegen verzetten sacramentariërs. Zij verenigden zich niet tot gemeenten, hoewel zij onderling wel voeling hielden. Individueel, vaak met grote persoonlijke moed en overtuigingskracht, brachten zij hun ideeën naar voren. Vooral Zwingli's sacramentsopvatting, die hier al vroeg doordrong, vond bij hen weerklank. Deze week sterk af van Luthers consubstantiatieleer. Zwingli's aanhangers zagen het avondmaal vrijwel alleen als een gedachtenismaaltijd aan het lijden en sterven van Christus. Het persoonlijk gedenken van Christus' lijden en het zich tot onderlinge liefde verbinden van de avondmaalgangers, was voor velen aantrekkelijk.

De Inquisitie maakte in de kringen van deze sacramentariërs vele slachtoffers. Hun namen leven voort in de traditie tot op vandaag. Op 15 september 1525 werd in Den Haag Jan Jansz. de Bakker (Johannes Pistorius), pastoor te Woerden, verbrand. Hem werd een geheim huwelijk en het aanhangen van de nieuwe leer ten laste gelegd. Het is duidelijk dat Jan gebroken had met het celibaat. Tijdens zijn verhoor zei de Inquisiteur dat hij liever had gezien dat De Bakker met tien hoeren te doen had gehad dan met één echtgenote. Daarop antwoordde Jan: "Maar wil hem een priester deze hoermart quijt maken ende is liever eehlic bij sijne huysvrouwe, dese is dan een

ketter". Naast de transsubstantiatie was ook het celibaat een aangevochten zaak geworden.

Op 20 november 1527 werd in Den Haag Wendelmoet Claesdochter van Monnikendam ten vure gedoemd. Haar gezindheid kwam tijdens het verhoor duidelijk aan het licht. "Ik houde u sacrament voor broot ende meel" zei ze heel nuchter. Zo'n uitspraak laat zien hoe radicaal deze sacramentariërs met de leer van de transsubstantiatie hadden gebroken. Het Groot Martelarenboek heeft vele verhoren van deze bloedgetuigen voor ons bewaard. Daarbij staat het breken met het sacrament van de mis voortdurend in het middelpunt. Men kan ze niet zonder ontroering over zoveel geloofsmoed lezen.

Al gaf Luther de eerste stoot tot de reformatie, uit het verloop van de beweging der sacramentariërs en ook uit de latere gang van zaken in de Nederlanden blijkt dat hij geen blijvende greep op de reformatie hier te lande kreeg. Tal van historici hebben naar de oorzaak hiervan gezocht. Duidelijk is dat de Lutherse consubstantiatie gedachte hier geen wortel heeft kunnen schieten. Bovendien ondervonden de Nederlanders die later naar andere landen uitweken om de harde vervolgingen te ontgaan, in Lutherse gebieden vaak felle tegenstanders. Daar komt bij, dat de Lutherse leer van het cuius regio, illius religio (op wiens gebied men woont, diens godsdienst moet men volgen) de Nederlanders tegen de haren in streek in hun verzet tegen de Spaanse onderdrukking. Zo kreeg de Lutherse reformatie hier geen blijvende invloed.

Wederdopers (1530-1540)

Omstreeks 1530 kwam er verandering in de religieuze beweging in de Nederlanden. Terwijl het tot nu toe vooral individuele personen of losse groepen waren, die zich tot de nieuwe leer wendden, brak in dat jaar een massabeweging los van een geheel ander karakter. Het nu volgende decennium (1530 tot 1540) staat geheel in het teken van de Wederdoperij of Anabaptisme. Al omstreeks 1525 roerden de leiders van deze beweging zich in Duitsland en Zwitserland. De Wederdopers waren veel radicaler dan Luther en Zwingli en hun volgelingen. Ze ontleenden hun naam aan het feit dat zij hen die tot de nieuwe leer overgingen, op belijdenis van hun geloof doopten ook wanneer zij reeds als kind in de roomse kerk gedoopt waren. Zij verbonden aan hun geloofsbelijden ingrijpende maatschappelijke consequenties. Evenals de reformatoren braken zij met het instituut van de roomse kerk, met de Paus en met de mis. Alléén: bij hen komt nu grote nadruk op het persoonlijk belijden. Pas na een uitgesproken persoonlijke geloofsbelijdenis werd herdoop toegestaan. Zij hadden een geheel eigen Schriftuitleg, sterk georiënteerd aan de gedachte van een doorbraak van het rijk Gods hier op aarde. In die turbulente tijd, waarin veel dat eeuwenlang voor vaststaand had gegolden ondersteboven ging, kregen zij grote aanhang.

Op maatschappelijk gebied verwierpen de meest radicalen onder hen het particulier bezit en bepleitten gemeenschap van goederen. Zij vochten de monogamie aan en praktiseerden in Munster zelfs de polygamie. De toestand van volmaaktheid, waarin de gelovigen kwamen, maakte de eed overbodig en tegenover de overheid stelden zij zich revolutionair op. Er zaten religieus-communistische trekken in de Wederdoperij die geweldig in die jaren dertig van de zestiende eeuw aansloegen.

In Nederland kregen ze bij de volksmassa's vooral in de zich industrialiserende steden grote aanhang. De namen van hun leiders als Jan Matthijszoon van Haarlem en Jan Beukelszoon van Leiden zijn nog niet vergeten. Zich met een "Jantje van Leiden eraf

maken" is een staande uitdrukking geworden. Zij kregen de stad Munster, even over onze oostgrens, in handen en stichtten daar hun Koninkrijk Sion. Op 25 juni 1535 viel de stad na een fanatieke verdediging door Jan van Leiden en zijn volgelingen weer in handen van de bisschop van Munster. De woede en de weerzin die hun optreden had teweeggebracht, kostte duizenden van hen het leven. Men raakt niet gauw uitgekeken op de radicale Wederdoperij. Het blijft één van de wonderlijkste bewegingen uit de zestiende eeuw.

Met de val van Munster was de beweging over haar hoogtepunt heen. Menno Simonsz., pastoor te Witmarsum, slaagde als "stille" dooper er in de beweging in rustiger banen te leiden. Zijn volgelingen hielden wel vast aan de weigering van de eed en de verwerping van de militaire dienst. Uit hun kringen zijn ook in de volgende decennia duizenden de marteldood gestorven.

Actie in het verborgene; **de vluchtelingengemeenten** (1540-1560)

Omstreeks 1540 verdween ook deze stroming uit de publieke aandacht. Er volgden nu jaren waarin zich in het verborgene allerlei invloeden deden gelden, die pas na 1560 aan de oppervlakte kwamen. Het is de tijd, waarin de invloed van Calvijn en het gereformeerd protestantisme in de Nederlanden merkbaar wordt. In 1541 verliet Calvijn Straatsburg en vestigde zich voor de tweede maal te Genève. Van daar uit verbreidden zich nu zijn geschriften en ideeën steeds krachtiger in Zwitserland en Frankrijk, ze bereikten daarna ook de Nederlanden. Er ontstond in deze jaren bovendien een steeds nauwere samenhang tussen religie en politiek. In 1555 volgde Philips II zijn vader Karel V op als Heer der Nederlanden. Al heel spoedig ontstond er verzet tegen zijn centraliserende en het protestantisme meedogenloos vervolgende politiek. In tegenstelling tot het Lutheranisme reikte het calvinisme dit verzet religieuze argumenten aan en stimuleerde het. Zodoende werden de Nederlanden een voedingsbodem voor de hier doordringende invloed van Calvijn.

Prof. dr. J. Lindeboom onderscheidt in een interessante studie over dit tijdvak tussen nationaal-gereformeerden en meer calvinistisch georiënteerde gereformeerden. Bij de eersten denkt hij aan de eerder genoemde sacramentariërs en aan de Bijbelse humanisten die in de eerste helft van de zestiende eeuw in de Nederlanden veel werden gevonden. Wij betwijfelen of deze onderscheiding juist is. Vanaf het begin van de reformatie oefende Zwingli hier invloed uit. Na zijn vroege dood (1531), ging die invloed natuurlijkerwijs over op zijn opvolger Bullinger en daarna ook op Calvijn. Plaatsen als Metz, Sedan, Straatsburg en zelfs Genève lagen niet zo ver van de Zuidelijke Nederlanden, waarvan de zuidelijke grens lager lag dan thans het geval is. Er was bovendien de gemeenschap van taal. In 1559 sloten Frankrijk en Spanje, die jaren lang op voet van oorlog hadden gestaan, vrede en kon de communicatie nog intensiever worden.

De gereformeerden rukten in zekere zin op van Zuid naar Noord. Hun invloed deed zich het eerst gevoelen in steden dicht bij de zuidelijke grens als Doornik, Valenciennes, Rijssel, later ook in Antwerpen. Daar was reeds omstreeks 1550 een gereformeerde gemeente. Van 1552 tot 1556 arbeidde Guido de Brès in het verborgene in een Kruisgemeenten in wat tegenwoordig België heet. Margaretha van Parma, de landvoogdes, vermeldt in haar correspondentie met Philips II in 1559, dat er onder de executies dat jaar in Antwerpen zich "30 anabaptistes, 4 hérétiques (aanhangers van ketterij; 1 calviniste" bevonden. In 1540 was Calvijns Institutie al op de lijst van verboden boeken geplaatst. In 1561 meldt een bron uit het Noorden dat zij

die de prediking van de ketterse leraars begunstigen "van den principaele voorstanders ende beschermers van de Calviniste religie" zijn.

Actie in het verborgene: die ging niet alleen uit van de calvinistische centra ten zuiden van onze grenzen, ze kwam ook vanuit centra van vluchtelingen die buiten onze grenzen ontstaan wat door Nederlanders die vanwege de vervolgingen - en ook wel andere oorzaken - uit ons land de wijk hadden genomen. We zien hier een weinig bekende maar bijzonder belangrijke tak voor de vestiging en de opbouw van de Gereformeerde Kerk in ons land. Om te begrijpen wat hier aan de hand is moet de zwaarte de lange duur van de vervolgingen hier te lande in rekening gebracht worden. Daarnaast speelden sociale factoren een rol. Interessant is b.v. te lezen dat de prijs van het koren tussen 1530 en 1560 in de Noordelijke Nederlanden verdubbelde. Tegelijk ging in het zuiden de waarde van het geld achteruit. De oorlog met Frankrijk die pas in 1559 eindigde, legde bovendien de bevolking zware lasten op. Al in 1530 (!) viel er volgens de landvoogdes voor Spanje uit de Nederlanden niets meer te trekken.

Zowel de religieuze als de sociale druk drongen tal van Nederlanders ertoe naar de omliggende landen uit te wijken. De "vluchtelingen" zoals ze in de literatuur genoemd worden - men zou ze ook emigranten om des geloofs wil kunnen noemen - waren niet de eersten de besten. Zij waren energiek en ondernemend en bouwden in hun nieuwe vaderland een nieuw bestaan op. Zij wilden God in vrijheid naar zijn Woord dienen, daarvoor was in het vaderland geen gelegenheid meer. Ze hadden beslist gekozen voor de gereformeerde religie en kregen nu de gelegenheid die in vrijheid te beleven door het kerkelijk leven naar hun overtuiging in te richten.

Sinds 1540 zien we zulke vluchtelingencentra rond de Nederlanden ontstaan. Vanuit Vlaanderen en Brabant trok men het meest naar Engeland. Daar werd Londen al spoedig een belangrijk centrum, maar ook in plaatsen als Sandwich, Ipswich, Colchester, Norwich, Lynn en Dover ontstonden zulke gemeenten. Vanuit het Oosten van ons land trok men gemakkelijk naar plaatsen aan de Nederrijn als Gulik, Wesel, Keulen en Kleef. Oost-Friesland was ook een veel gezochte wijkplaats. Het viel niet onder de jurisdictie van Karel V en diens opvolger en was protestant. In Emden hebben zich in de loop der jaren vele Nederlanders gevestigd. Later zocht men het verder weg en trokken Nederlanders naar Midden-Duitsland, naar Frankfort en naar het daar dichtbij gelegen Heidelberg, de hoofdplaats van de Paltz.

In al deze plaatsen ontstonden gemeenten, waarin de vluchtelingen hun kerkelijk leven opbouwden naar het model van de calvinistische reformatie. Men kan het belang van deze vluchtelingensituatie voor de latere constituering en opbouw van de Gereformeerde Kerk in ons land niet hoog genoeg aanslaan. Ze werd van beslissende betekenis. We wezen er reeds op, dat in het eerste begin van de reformatie hier te lande de sacramentariërs niet kwamen tot gemeentevorming. De Wederdopers hadden zich door hun radicaliteit uitgerangeerd. De "stille" dopers legden geen beslag op het nationale leven. Nu ontstonden in den vreemde gemeenten die in het verborgene contact met het vaderland en de achtergeblevenen bleven onderhouden en er vanuit de verte op inwerkten. Zij stonden als het ware model voor wat het kerkelijk leven later in ons land zou worden. De grondslagen voor de Gereformeerde Kerk in ons land zijn in den vreemde gelegd, betoogde prof. Reitsma en hij had gelijk.

Er zijn enkele mannen te noemen die zich bij de opbouw van het kerkelijk leven in den vreemde bijzonder verdienstelijk hebben gemaakt. In 1540, juist in het begin van deze periode, verscheen in Emden Johannes à Lascó, een Pools edelman. Hij had in

Polen al belangstelling voor de reformatie gehad maar deed in Emden de beslissende keus. Hij bezat leidersgaven en gravin Anna van OostFriesland benoemde hem daarom in 1543 tot superintendent. Hij nam het initiatief tot de instelling van het ambt van ouderling in de pas gevormde gemeenten en belegde er samenkomsten van predikanten. Deze coetus, zoals ze werden genoemd, werden voorlopers van de latere klassen. Zij examineerden degenen die predikant wilden worden en hielden toezicht op de leer. A Lasco begon in Emden met het instellen van de kerkelijke tucht en koos er duidelijk voor de Zwitserse reformatie. Hij stond later op goede voet met Calvijn.

Het is verbazingwekkend wat deze man voor de opbouw van de vluchtelingengemeenten heeft gedaan. In 1550 vestigde hij zich in Londen. Daar benoemde koning Eduard VI, een uitgesproken protestant, hem eveneens tot superintendent. Ook in Engeland ijverde hij voor de instelling van een coetus van predikanten en gaf hij de stoot voor de organisatie van het kerkelijk leven in gereformeerde zin. Na Eduards dood moest hij voor Bloody Mary uitwijken en trok weer naar Emden. Naast hem werkten in Londen onder de vluchtelingen predikanten als Marten Micron en Wouter Delenus en als ouderling vooral Jan Utenhove. Men schat de Londense gemeente in haar bloeitijd wel op 1500 leden. Religieus belang en economie gingen hier samen. Koning Eduard VI kon de Nederlanders goed gebruiken voor de ontwikkeling van zijn textielindustrie.

Boeiend is ook de ontwikkeling van de vluchtelingengemeenten in Midden-Duitsland. Daar vormde zich het eerst een gemeente te Frankfort, maar de tegenstand van de Lutherse predikanten die invloed hadden op de stadsregering, drong de Nederlanders in 1562 hun woonplaats te verleggen naar Heidelberg en naar Frankenthal in het keurvorstendom de Paltz. Frederik III, de Vrome, stelde zijn gebied voor zijn broeders in het geloof open en zo ontstonden ook daar gemeenten. Hier werden de predikanten Petrus Dathenus en Caspar van der Heijden de leiders van het kerkelijk leven. In 1569 of 1570 werd Dathenus hofprediker van de keurvorst en de gemeente te Frankenthal beriep toen als predikant ds. Arent Cornelisz. - we zullen hem later op de synode van Dordrecht (1574) weer ontmoeten - die zo juist zijn studie te Heidelberg voltooid had. Hij was nog maar 24 jaar en werd een voortreffelijk collega van Van der Heijden. Men schat de gemeente te Frankenthal in 1568 op ongeveer 700 leden.

In de jaren zestig kwam te Frankenthal zelfs een Nederlands gereformeerd kerkboek tot stand. Dathenus, die het vervaardigde, nam er zijn psalmen in op die hij uit het Frans in het Nederlands had berijmd, hij voegde daar de door hem in het Nederlands overgezette Heidelbergse Catechismus aan toe die zo juist in 1563 tot stand was gekomen. Verder bevatte het gebeden en de formulieren voor doop, avondmaal en huwelijksbevestiging. Dathenus bediende zich voor de formulieren van wat hij in de kerk in de Paltz aantrof, nam daar elementen in op uit de Engelse vluchtelingengemeenten en legde zo de grondslag voor de liturgie die later in de Nederlanden gebruikelijk werd. De synode van Dordrecht (1574) zou er een vruchtbaar gebruik van maken.

De gereformeerden (na 1560)

Na 1560 wordt de invloed van de gereformeerden in het vaderland steeds sterker en treedt hun invloed ook in politieke gebeurtenissen aan het licht. De tijd van de actie in het verborgene was voorbij. In 1560 werd Calvijns Instituut voor het eerst in het Nederlands in het licht gezonden, leerlingen van zijn Academie werden hier predikant. In 1561 schreef Margaretha van Parma aan de Koning over het bestaan van "calvinistes et anabaptisten" te Antwerpen. Er ontstonden gemeenten onder het kruis met prachtige

schuilnamen te Doornik (De Palm), Valenciennes (De Adelaar), Brussel (De Rots en De Zon) en te Antwerpen (De Wijngaard).

In 1562 werd te Antwerpen een eerste gemeenschappelijke kerkelijke vergadering gehouden, later volgden synodale vergaderingen van de Franssprekende gemeenten in het Walenland. Men onderhield contacten met de gereformeerden (Hugenoten) in Frankrijk, waar de eerste synode in 1559 werd gehouden. Daarnaast bleven de contacten met de vluchtelingengemeenten.

Hoe nauw het contact was met de Franse gereformeerden zien we ook aan de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Guido de Brès, die haar ontwierp, sloot zich daarin nauw aan bij de Franse Confessie die op haar beurt haar wortels had in de Institutie van Calvijn. Om een steen gewikkeld wierp hij haar met enkele begeleidende brieven over de muur van het kasteel te Doornik om de koninklijke ambtenaren duidelijk te maken, dat de gereformeerden niet vereenzelvigd mochten worden met de wederdopers. Een synode van de kruisgemeenten in 1565 verhief haar tot kerkelijke confessie. De Brès bracht in dit belijdenisgeschrift tot uitdrukking de gemeenschappelijke geloofsovertuiging van de gereformeerden vooral in de Zuidelijke Nederlanden. Het droeg dan ook als onderschrift: "Ghemaeckt met een ghemeyn accoord door de gheloovighe, die in de Nederlanden over al verstroyt zijn, de welcke na de suyverheyt des Heylighen Euangeliums ons Heeren Jesu Christi begheeren te leuen". Het geschrift won aanstonds de harten van duizenden.

De Brès liet aan zijn confessie een brief aan Koning Philips II vooraf gaan. Daarin wierp hij het verwijt dat de gereformeerden evenals de wederdopers een revolutionaire beweging wilden ontketenen, ver van zich. Wij verzekeren u, "Ghenadichste heer", zo schreef hij, "dat in uwe Nederlanden zijn meer dan hondertduysent mannen, houdende ende volgende de Religie, van welke wij u nu de Belijdenisse overleveren, ende nochtans in niemant van den selven, en wordt eenighe bereydinghe van oproer ghesien, ja van de selve en heeft niet een woort daertoe streckende gehoort gheweest". Toch stonden de gereformeerden enkele jaren later vooraan in de gewapende opstand tegen het Spaanse gezag. Dr. Enno van Gelder spreekt van hun beweging als een "revolutionaire reformatie". Hoe is dat te rijmen met de boven geciteerde brief van De Brès? Ter beantwoording van die vraag sluiten we ons aan bij de nuancering die prof. Nauta in het spraakgebruik op dit punt wil aanbrengen. Hij onderscheidt tussen revolutie en opstand. Bij revolutie, aldus Nauta, gaan de gedachten uit "naar de algehele omkering van een heersend politiek of maatschappelijk stelsel in de menselijke samenleving". De gewapende opstand tast echter niet de overheid als zodanig aan maar wordt geboren uit de diepe overtuiging dat naast het overheidsgezag "aan nog andere elementen in de samenleving evenzeer recht moet worden gedaan. Het is juist in het belang daarvan, dat de onderdanen menen het pleit te moeten voeren en zo nodig geweld te moeten gebruiken". Bij de gereformeerden was het vooral het element van "Gode meer gehoorzaam dan de mensen" dat zij gewapenderhand tegenover hun overheid handhaafden. Prof. dr. J. Lindeboom schrijft dat in deze jaren in de volksbeweging in de Nederlanden de revolutie primair was en de reformatie secundair. Dit is o.i. aanvechtbaar. De politieke strijd en de kerkelijke beweging zijn zo nauw vervlochten dat het één niet van het ander te scheiden is. Reeds in artikel 36 van zijn Geloofsbelijdenis - en ze is van 1561! - schreef De Brès, dat de gereformeerden zich naar het Woord Gods aan de overheid wilden onderwerpen en haar gehoorzaam zijn "in alle dinghen, die den worde Gods niet teghen en zijn". Al vroeg leefde onder de gereformeerden de overtuiging dat er een grens aan de gehoorzaamheidsplicht tot de overheid is. Die overtuiging heeft hen aangedreven om in de

jaren zestig zich meer en meer te gaan verzetten tegen het tyranniek bewind van Philips II en zijn vertegenwoordigers in de Nederlanden, met name Alva.

In het midden van de jaren zestig bereikte de spanning in de Nederlanden een hoogtepunt. Vooral in 1566 - het "wonderjaar"! - speelden zich de gebeurtenissen in een razend tempo af. Op 5 april 1566 boden de edelen aan de landvoogdes hun smeek-schrift aan om soulaas in de vervolgingen. Kort daarop, toen de landvoogdes onder de indruk van het smeek-schrift de teugels wat liet vieren, begonnen de hagepreken. We bezitten een levendige beschrijving van een hagepreek bij Gent op 22 juli 1566. Het leek er wel een legerplaats, aldus een ooggetuige. Er waren ook "boek-kramen, voorzien van Psalm-boek-kens en andere volgens de ketterye van Calvijn, gelyk als den Heydelberchsen Catechismus, den welken Petrus Dathenus overgeset had in 't Vlaamsch". De reformatorische beweging was propagandistisch goed toegerust! Het volk kon nu zijn weetgierigheid die groot was, stillen.

In augustus van hetzelfde jaar raasde de beeldenstorm over het land. Hij begon op 10 augustus te Steenvoorde in het zuiden van Vlaanderen en bereikte reeds op zondag 25 augustus Leiden en Den Haag. Beelden werden vergruisd, kerkschatten kort en klein geslagen, missalen en misgewaden verscheurd. Hier en daar wist een pastoor tijdig iets te verstoppen op zolders of in geheime bergplaatsen. We hebben daar curieuze vondsten in latere jaren aan te danken. De beeldenstorm was stellig niet ontketend door de gereformeerde kerkeraden. Zelfs een ijveraars als Moded probeerde hem te keren.

De gevolgen van de beeldenstorm waren katastrofaal. De koning besloot geweld tegenover geweld te gebruiken. Hij zond de hertog van Alva met een leger naar de Nederlanden. Deze arriveerde daar in de loop van 1567. De hier en daar in opstand gekomen steden in het zuiden werden door troepen van de regering ingenomen en gepacificeerd. De Prins van Oranje, die tevergeefs een centrumpositie had proberen in te nemen, verliet op 24 april 1567 Breda en ging naar Dillenburg in Duitsland. De predikanten De Brès en De la Grange, die in het in opstand gekomen Valenciennes hadden gearbeid, werden gevangen genomen en opgehangen. "Ik bid mijn God, dat het Hem behage, u te bevestigen in de kennis van zijn Woord tot het einde toe. Amen, amen, mijn goede volk van Valencijs", schreef De Brès in zijn afscheidsbrief.

De jaren 1568 tot 1572 behoren tot de zwaarste die de Nederlanden ooit hebben doorgemaakt. In de veldtocht van 1568 versloeg Alva de Prins van Oranje en diens bondgenoten. Hij heerste daarna onbepert over het land. Zijn Raad van Beroerten, door het volk "Bloedraad" genoemd, veroordeelde duizenden tot de dood of tot verbanning en confiscatie. De gevangenen zaten vol, velen werden geëxecuteerd. Menselijk gezien was er voor land en kerk geen enkel perspectief.

Thans bleek echter de grote kracht die de gemeenten in het buitenland konden ontwikkelen. Zij vingen de duizenden die opnieuw het vaderland verlieten op, en hielden correspondentie en contact met hen die onder het kruis in het vaderland achterbleven.

Wesel (1568) en Emden (1571)

In deze jaren hielden de gemeenten in de vluchtelingensituatie met hun leiders twee kerkvergaderingen die voor de toekomst van de Gereformeerde Kerk in Nederland van grote betekenis zijn geworden. Daardoor handhaafden zij hun onderlinge band, die vanwege de grote afstanden en de verschillende lokale ontwikkeling zo gemakkelijk verbroken had kunnen worden. Ze

hielden tegelijk het verdrukte vaderland voor ogen en zorgden dat er een kerkelijke organisatie voorhanden was wanneer het land vrij kwam.

De eerste kerkvergadering werd gehouden te Wesel, nog in 1568, kort na de ondergang van het leger van de Prins. Van de voorbereiding en de samenroeping van deze vergadering is ons helaas niets bekend. Alleen het originele handschrift van de besluiten en de lijst van hen die deze vergadering bijwoonden, is ons overgeleverd. Er waren in hoofdzaak drie centra vertegenwoordigd nl. dat van Londen, van Emden en van Wesel zelf. Praeses was waarschijnlijk Petrus Dathenus. Hij ondertekende de besluiten als eerste. Het Weselse origineel is in het Latijn opgesteld. In de later gemaakte Nederlandse vertaling luidt het opschrift: "Acta ofte Handelingen der Versamelinghe der Nederlandschen Kerken, die onder 't kruis sitten, en in, en buiten Nederland allesins verstroyt zyn, gehouden tot Wesel, den 3 November, en vervolgens in den Jaere MDLXVIII".

Deze vergadering ging de geschiedenis in onder de naam *Convent van Wesel* (1568). Men noemde ze convent, niet synode, omdat elke aanduiding van kerkelijke afvaardiging in de Acta ontbreekt. Het is de vraag of dit voldoende is om deze vergadering elk kerkelijk gezag te ontzeggen. Het is nauwelijks denkbaar dat de ruim zestig ondertekenaars alleen maar particulier waren samengekomen. Zij spreken in hun besluiten in ieder geval met gezag en handelen daarin over zaken als de positie van de dienaren des Woords, van de ouderlingen en diakenen, de kerkelijke vergaderingen en het huwelijk. De mannen die in Wesel bijeen waren, zo kort na de catastrofe van de zomer van 1568, hadden beslist de moed niet opgegeven. Ze verklaarden in de Acta dat zij deze besluiten namen in de hoop, dat er "so wanneer de Heere sal in Nederland geopend hebben de deure tot verkondiginghe synes woorts" een synode gehouden zou kunnen worden tot wettige regeling van het kerkelijke leven. Ze waren zich bewust thans slechts voorlopig werk te doen. Ze gewaagden tegelijk van de verwachting dat wanneer "het gebeurt, dat Godt door onsen Heere Jesum Christum in Nederland overvloediger syne genade t'eeniger tijdt sal believen uyt te storten, soo ten aanzien van een Godtvruchtige Reformatie der Overheden, soo ten aansien der Kerkelijke inkomsten" er verder strekkende besluiten genomen konden worden.

Al is het bijzonder jammer dat wij van de achtergrond en de voorbereiding van de kerkvergadering te Wesel zo weinig weten, deze "Weselse artikelen" tonen aan hoezeer de grondleggers van de Gereformeerde Kerk in ons land zich bewust waren van het belang van een goede kerkelijke orde. Zij stelden deze artikelen op met als model de "Ordonnances ecclésiastiques" van Calvijn en de "Christelicke Ordinancien" van Marten Micron uit het vluchtelingencentrum te Londen. Zij hielden de band aan met de gemeenten elders buiten het vaderland en tegelijk verloren zij het vaderland zelf geen moment uit het oog. Daar zit een oecumenische trek in deze kerkvergaderingen in de volle zin van het woord.

Drie jaar later, in 1571, kwam de eerste officiële synode van de gemeenten uit de verschillende vluchtelingencentra samen. Alleen de gemeenten in Engeland waren niet vertegenwoordigd. Politieke moeilijkheden daar verhinderden hun komst. Er waren wel enkele afgevaardigden van de kerken onder het kruis in het vaderland. Caspar van der Heijden, predikant van Frankenthal was praeses. Johannes Polyander, predikant te Emden, nam het scribaat waar. Jean Taffin, de Waalse ambtgenoot van Van der Heijden, werd assessor. De synode telde 29 leden waarvan 22 predikanten. Zij noemde zichzelf in haar Acta de "versamelinghe der Nederlandtsche Kerken die onder 't Kruys sitten, en in Duytschlandt en Oostvriesland verstroyt zijn'. Meer nog dan het

convent te Wesel regelde deze synode zaken van het kerkverband. Zij maakte zelfs een indeling in klassen niet alleen voor de vluchtelingenkerken, maar ook voor de kerken in het vaderland. In het tweede artikel van haar Acta sprak deze synode uit dat de broeders niet alleen de Nederlandse Geloofsbelijdenis onderschreven maar ook die van de Franse kerken. Datheen en Taffin kregen de opdracht dit aan de Franse kerken mede te delen en deze te verzoeken op haar beurt de Nederlandse Confessie te ondertekenen. Men wist zich in dit hachelijk tijdsgewricht nauw verbonden met de broeders elders in Europa.

Bij al hun besluiten hadden de broeders steeds het vaderland voor ogen. In feite ontwierpen zij in Emden een project voor de opbouw van de kerk in het vaderland wanneer dit vrij zou komen. Toen zij op 13 oktober uiteen gingen naar hun verwijderde standplaatsen of naar het bezette vaderland zullen zij niet hebben gedroomd dat binnen een half jaar het uur der bevrijding zou slaan. Op 1 april 1572 viel Den Briel en begon de opstand die tegen het einde van het jaar 1572 grote gebieden in Holland en Zeeland van het Spaanse juk zou bevrijden. In tal van steden en dorpen begonnen zich nu gereformeerde gemeenten te constitueren. Er kwamen klassen en in augustus 1572 werd te Edam reeds een regionale synode voor de kerken in Noord-Holland samen geroepen. Het duurde echter nog bijna ,twee jaar vóór in Dordrecht de eerste synode voor het gehele bevrijde gebied samenkwam. Over die eerste synode handelt het volgende hoofdstuk. Na een vóórgeschiedenis van een halve eeuw was het zover!

HOOFDSTUK II: DE SYNODE

Voor het eerst op vaderlandse bodem

In de bittere jaren 1567 tot 1572 was het onmogelijk geweest binnenslands een normaal kerkverband op te bouwen. Bovendien: veel van wat er in die tijd op kerkelijk gebied in ons land gebeurde, onttrekt zich aan onze blik. Zij die in het "wonderjaar" (1566) op vele plaatsen de gemeenten hadden geleid en publiek haar voorgedaan waren, of aan haar samenkomsten hadden deelgenomen, zullen stellig getracht hebben hun onderlinge contacten te bewaren. Althans, voorzover dat in de gegeven omstandigheden mogelijk was. Veel contacten waren ook verbroken door vlucht naar het buitenland, of door gevangenneming. Ondergronds bleven de gemeenten hier en daar voortleven. Zodra er in Holland of Zeeland een stad in opstand kwam, was er weer een gemeente.

In die situatie kwam de eerste synode op vaderlandse bodem te Dordrecht in 1574 bijeen. Wat tot nu toe te Wesel en te Emden in grote lijnen was geprojecteerd, kreeg thans vlees en bloed in de kerkelijke werkelijkheid. Daarom is deze synode zo belangrijk. Zij kwam op uit wat in de loop van de jaren onder vervolging en druk was gegroeid. Zij wekte de hoop op verdere opbouw in vrijheid.

De eerste "nationale" synode kwam bijeen te Dordrecht van 15 tot 28 juni 1574. Deze stad lag in het hart van het tot op dat moment bevrijde gebied. Twee jaar eerder had de Prins in datzelfde

Dordrecht de eerste vrije Statenvergadering bijeengeroepen. Zij had de Prins gemachtigd de strijd voort te zetten als stadhouder van Holland en Zeeland en hem daartoe de nodige middelen verschaft. Nu kwamen hier de afgevaardigden van de gemeenten bijeen om in vrijheid hun eigen kerkelijke leven te regelen. De synode vergaderde in hetzelfde Hof (een gebouwencomplex) waar in 1572 de Statenvergadering was gehouden, in een zaal van de Heelhaaksdoelen die tot het Hof-complex behoorde.

Kan men deze synode een nationale synode noemen? Ze noemde zichzelf "provinciaal". Boven haar notulen staat als opschrift: "*Acta des Sijnodi Prouincialis ghehouden den 15 Junii a° 1574*". Ze noemde zich zo niet zonder opzet. De synode van Emden (1571) had nl. het min of meer internationale kerkverband dat achter haar stond, ingedeeld in provinciale synodes. De kerken in Nederland (Emden noemde ze nog "kerken onder het kruis") werden als een eigen provinciale synode onderscheiden van die in Duitsland, Oost-Friesland en Engeland. De broeders die thans bijeen kwamen, waren zich bewust slechts een onderdeel te vormen van een groter verband, zij het een belangrijk onderdeel. Wat zich in de vluchtelingensituatie om het vaderland heen kerkelijk had georganiseerd, stond en viel uiteindelijk met wat er in Nederland zelf gebeurde. Al noemde de synode zichzelf provinciaal, we kunnen met andere kerkhistorici haar vergadering toch wel op één lijn plaatsen met de op haar volgende nationale synoden als Dordrecht (1578), Middelburg (1581) en 's-Gravenhage (1586). Een groot kerkhistoricus als F. L. Rutgers, gaf haar Acta uit samen met die van de andere nationale synoden onder de titel: "Acta van de Nederlandsche synoden in de zestiende eeuw".

Welke kerkelijke ressorten en gemeenten kwamen nu bijeen? Daarop kan geantwoord: die uit vrijwel het gehele tot nu toe bevrijde gebied. Alleen één belangrijke regio was niet aanwezig: Noord-Holland. De Acta vermelden achter Noorthollandt veelbetekenend: *niemandt*. Oorlogsgeweld verhinderde de broeders die door een regionale synode in Noord-Holland waren afgevaardigd, naar Dordrecht te komen. Hetzelfde

was het geval met de afgevaardigden uit de classis Leiden. Die stad werd in de zomer van 1574 belegerd door de Spanjaarden. Wel was er een beroepen predikant van Leiden aanwezig, namelijk ds. Caspar Coolhaes van Gorinchem. Hij had het beroep naar Leiden reeds aangenomen maar vanwege het om Leiden geslagen beleg bleef hij op zijn reis daarheen te Dordrecht hangen. Hij nam zelfs op een enkel punt aan de be-raadslagingen deel en vertegenwoordigde ter synode min of meer officieus de classis Leiden in wording.

Het is een bijzonder gelukkige omstandigheid dat we zoveel van deze synode weten. We danken dat aan haar scriba ds. Arent Cornelisz. van Delft. Hij was een bijzonder secuur man aan wie de kerken-in-opbouw in de eerste decennia na 1572 veel hadden te danken. Als leidende figuur op de kerkelijke vergaderingen in deze jaren spande hij zich in het kerkelijk leven langs de vaste banen van de aangenomen kerkenordering te leiden. Hij had organisatorische gaven en dat was in die roerige tijd heel wat waard. Hij heeft van deze synode uitvoerige notulen gemaakt en vatte bovendien aan het slot van de vergadering haar besluiten samen in een reeks genummerde artikelen die als de kerkenordering van Dordrecht (1574) de geschiedenis zijn ingegaan. Het is eigenaardig dat eeuwen lang alleen die kerkenorde van deze synode bekend was. De eigenlijke notulen, waarop wij ons verhaal baseren, ontdekte prof. F. L. Rutgers in het oud-archief van de Nederlandse Hervormde Kerk te 's-Gravenhage. Rutgers was bezig met het tot stand brengen van de publicatie van al de Acta van deze zestiende eeuwse synoden en daarbij vond hij de notulen van de synode in één van de zeventien delen, waarin de officiële stukken van de grote Dordtse synode van 1618/19 gebonden waren en die al die tijd in een grote kist als de autograpba van Dordrecht in Den Haag bewaard werden. Het lijkt geen twijfel of deze notulen zijn authentiek. Ze zijn voorzien van de twintig eigenhandige handtekeningen van hen die met keurstemmen de synode bijwoonden. We kennen nu de namen van haar afgevaardigden en we weten wat zij in dat korte tijdsbestek van veertien dagen hebben gedaan. Het verschaft ons een goed inzicht in wat er in de eerste jaren van opbouw en constituering van het kerkelijk leven van de Gereformeerde Kerk in ons land gebeurde.

Het is opvallend dat er de laatste jaren nogal wat aandacht aan deze synode werd geschonken. Ze stond tot nu toe wat in de schaduw van haar illustere voorgangsters als die van Wesel en van Emden. Terwijl die echter kerkenordeningen ontwierpen vooral met het oog op de toekomst, stond Dordrecht (1574) midden in de nieuwe kerkelijke werkelijkheid. Haar besluiten hebben voor eeuwen het kerkelijk leven in Nederland gestempeld. Nu wij in een tijd leven waarin veel in het kerkelijk leven opnieuw getoetst wordt of in de branding is, is het instructief ons scherp voor ogen te stellen hoe de mannen die de Gereformeerde Kerk in Nederland hebben opgebouwd, dat werk aanvatten.

Een barre politieke situatie

Het samenroepen van de synode was een moedige daad. De politieke situatie was riskant en moeilijk. Vijandelijk geweld bedreigde de broeders in Dordrecht van alle kanten. Daarom is het de moeite waard op die politieke situatie wat nader in te gaan. In het begin van het jaar 1574 leek het er op dat de opstand tegen Spanje in Holland en Zeeland zich wat gestabiliseerd had. Op 8 oktober 1573 hadden de Spanjaarden het beleg rond Alkmaar opgebroken. Het Noorderkwartier leek voorlopig onbedreigd. Amsterdam en Haarlem waren alleen nog in Spaanse handen. Ze vormden een

corridor die het noordelijk gedeelte van Holland van het zuiden van de provincie scheidde. Communicatie was alleen over zee mogelijk.

De nieuwe stadhouder Don Luis Requesens, die Alva opvolgde, zette alles op één kaart om het centrale gedeelte van de opstand -het hart van Holland - in handen te krijgen. Op 31 oktober 1573 sloeg zijn leger voor de eerste maal het beleg om Leiden. Dit eerste beleg was echter niet zo effectief als het tweede. Toch was het een geduchte bedreiging voor het resterende deel van Holland.

Het gunstigst was de situatie nog in Zeeland. Daar belegerden de troepen van de Prins vanaf mei 1572 Middelburg. De rest van het eiland Walcheren hadden zij reeds in handen en zodoende konden zij de Schelde afsluiten. Requesens deed in januari 1574 een groots opgezette poging tot ontzet van Middelburg. Hij zond vanuit Antwerpen een vloot de Schelde af om het beleg te breken, maar deze werd op 29 januari 1574 bij Reimerswaal verslagen. Mondragon, de Spaanse commandant van Middelburg, moest de stad aan de geuzentropen overgeven. Op 24 februari 1574 deed de Prins er zijn intocht.

De politieke situatie in het begin van 1574 leek dus niet ongunstig. In de lente van dat jaar kwam er echter plotseling een ingrijpende wijziging. Lodewijk en Hendrik van Nassau, die in Duitsland een leger uit de grond hadden gestampt, trokken langs de Maas naar het Noorden. De Prins kwam hen in de Bommelerwaard tegemoet. Op 14 april leverde het Nassause leger slag tegen de Spanjaarden op de Mookerheide in Noord-Limburg. Het werd jammerlijk verslagen. Lodewijk en Hendrik van Nassau sneuvelden. Hierdoor was de situatie van de opstand met één slag veranderd. Requesens behoefde niet langer een aanval vanuit Duitsland te vrezen en spande zich nu tot het uiterste in de opstand in de vierhoek Leiden, Delft, Gouda en Dordrecht neer te slaan. Francisco Valdez, één van zijn bekwaamste generaals, sloeg opnieuw het beleg rond Leiden. Het werd nu menens. Zijn troepen bezetten Den Haag, drongen diep door in het Westland en kregen zelfs Vlaardingen en Maassluis in handen. Delft ontkwam ternauwernood aan een overrompeling. De vijand stond in het hart van Holland!

Requesens voerde de strijd niet alleen op het militaire front, ook politiek en propagandistisch. Hij vaardigde op 6 juni 1574 een generaal pardon uit, een soort algemene amnestie. "Men had zig nu slechts te biegten en tot den schoot der Kerke weder te keeren, om 's konings genade te verwerven", aldus Wagenaar, een geschiedschrijver uit de achttiende eeuw. Spanje voerde tegelijkertijd de strijd in internationale verbanden. De Paus werd zelfs ingeschakeld om het pardon kerkelijk te bevestigen, en Gregorius XIII was hiertoe graag bereid. Hij steunde van zijn kant de anti-protestantse politiek van Spanje tegen Nederland en Engeland. Al was de situatie hachelijk, de leidende figuren van de opstand dachten er niet over om op het pardon in te gaan. "Zij begrepen", aldus Pieter Bor, één van de grote geschiedschrijvers van de opstand, dat dit vredesaanbod nergens toe diende "dan om henluiden in slaep te wiegen en also te overvallen".

Zo kwam de synode van Dordrecht bijeen in één van de meest kritieke momenten van onze vaderlandse geschiedenis. Alleen al de reis erheen leek voor heel wat synodeleden een riskant bedrijf. Toch trokken ze over de wegen die nog open waren en misschien nog meer over de binnenwateren uit Holland en uit Zeeland naar Dordrecht. Ze waren vast besloten deze kerkelijke vergadering te laten doorgaan. Er stond te veel op het spel om thuis te blijven.

Wie namen het initiatief?

Het is boeiend te zien wie tot deze vergadering het initiatief namen. Dat was geen eenvoudige zaak want alles was nog in beweging. Het proces van gemeentevorming in het bevrijde gebied was nog lang niet afgesloten, predikanten en gemeenteleden stroomden van alle kanten uit de vluchtelingensituatie terug naar het bevrijde vaderland. Het was van grote betekenis het kerkelijk leven in opbouw in geordende banen te leiden.

Datheen bemoeide zich er het eerst mee. Hij was in deze jaren predikant bij de vluchtelingengemeente te Frankenthal in de buurt van Heidelberg in de Paltz. Nu had de synode te Emden bepaald dat er "ter naaster Lente" een synode bijeen moest komen. De broeders te Emden hadden daar echter een conditie aan toegevoegd, te weten "zoo verre de Kerken van Engeland verklaarden, dat zy daar eenige zenden willen en kunnen". Lukte het niet de gemeenten in Engeland erbij te betrekken dan moest de synode tot het voorjaar 1573 worden uitgesteld. Men wilde, indien enigszins mogelijk, de gemeenten uit Engeland erbij hebben. In Emden hadden zij ook al verstek moeten laten gaan. Uit een brief van Datheen aan de gemeente te Londen van 20 april 1572, vlak na het innemen van Den Briel dus, blijkt dat men in Frankenthal inderdaad tot uitstel besloot, omdat de broeders in Engeland opnieuw niet mee konden doen vanwege de interne politieke situatie in dat land. De toestand in het vaderland was trouwens zo onoverzichtelijk geworden, dat het beter leek te wachten.

In het Noorderkwartier hield men intussen al spoedig na het begin van de opstand regionale synodale vergaderingen. Op zo'n regionale vergadering - het was op 31 maart 1573 - werd een brief behandeld van Herman Moded, predikant te Zierikzee, met het verzoek een synode voor het bevrijde gebied bijeen te roepen. Moded noemde het een "provinciale" synode, dat was in overeenstemming met de Emdense besluiten. Hij had het oog op een synode voor de kerken alleen in het vaderland, niet samen met de vluchtelingengemeenten. De kerken in het Noorderkwartier gingen niet op het voorstel van Moded in. In de eerste plaats, zo argumenteerden ze, vanwege "de peryckels (gevaren) van de weg", in de tweede plaats omdat men de dienaren des Woords zolang niet kon missen "en ontbeeren".

Inmiddels werden hier en daar classicale vergaderingen gevormd en ontstonden er op tal van plaatsen gemeenten. De verwarde situatie in het kerkelijk leven drong tot het samenkomen van een landelijke kerkvergadering. Op 4 augustus 1573 vergaderde te Dordrecht de eerste classicale vergadering van de gemeenten in het zuiden van Holland. De broeders vroegen zich af, of het niet goed was dat men "schrijven sonde aen de broederen van Delft van haerluider bijeencomst, die alle week geschijet, om daerdoor eijntelick te comen tot een provincialen synodum". Uit zo'n zinnetje blijkt, dat Delft op dat moment één van de belangrijkste centra van het kerkelijk leven was. De wekelijkse samenkomst waarvan hier sprake is, was vermoedelijk een coetus (samenkomst) van predikanten uit Delft en naaste omgeving. Het "eijntelick" doet vermoeden dat er reeds eerder behoefte aan zulk een vergadering werd gevoeld.

Delft ging aan het werk, ds. Arent Cornelisz. was er predikant, en het organiseren lag hem. De resultaten van zijn werk blijken uit de notulen van de kerkeraad te Gorinchem, één van de weinige gemeenten waarvan de kerkeradsacta vanaf het begin van de instituering van de gemeente (op 18 oktober 1573) zijn bewaard gebleven. In Gorinchem lazen de broeders op hun kerkenraadsvergadering van 24 november 1573 een brief uit Delft met de uitnodiging aan zulk een synodale vergadering mee te werken. Gorinchem ging daar graag mee akkoord en de broeders droegen de

kerkeraad te Delft op tijd en plaats voor een synode vast te stellen. Zij schreven verder dat zij Dordrecht een geschikte plaats achtten en wat de tijd betreft: "voor off baldt (spoedig) nae leersmisse".

De zaak liep echter niet zo vlot. Het was geen kleinigheid temidden van de boven beschreven turbulente gebeurtenissen zo'n vergadering bijeen te roepen. Het zou nog bijna een jaar duren voor het zover was. Wel maken allerlei bewaard gebleven correspondenties duidelijk dat het verlangen naar een synode alom leefde. Op 2 februari 1574, vlak vóór de val van Middelburg, schreef Jean Taffin, veldprediker van de Prins, aan ds. Arent Cornelisz. dat hij voor deze zaak contact had opgenomen met de predikanten van Veere en Vlissingen. Hij schreef dat men elk ogenblik de val van Middelburg verwachtte en dat allen verlangden naar het samenkomen van een synode "en dat om vele en ernstige redenen". Hij verbaasde zich, zo schreef hij verder, dat de kerken in Noord-Holland niet terug hadden geschreven. Doelde hij daarmee op de eerder genoemde brief van Moded?

Al met al kwam er weinig voortgang in de zaak. De broeders hadden hun handen vol met plaatselijke zorgen. Zo schreef op 6 maart 1574 ds. Gallicanaeus (in goed Nederlands De Haan!) aan de kerkeraad te Delft dat hij grote moeilijkheden had met zijn plaatselijke collega ds. Andries Cornelisz. De kerkeraad van Den Briel had hem voorlopig van zijn dienst moeten schorsen totdat een synode definitief een beslissing zou nemen, een synode zo vervolgde hij "dewelcke wij nu in sulcken standt bij de 4 maenden hebben verwacht, maar te vergheefs". Dat ging ds. Gallicanaeus bijzonder aan het hart, want als ze niet spoedig bijeen kwam zou dat "onse kercke" tot een "irreparabele ruine" brengen en het zou door de Here ons "ten iongsten daghe afgheeijscht" worden.

Van alle kanten werd nu druk op Delft uitgeoefend. Jean Taffin, die inmiddels te Dordrecht verbleef, schreef op 2 april 1574 aan Arent Cornelisz. dat het nu de hoogste tijd werd: "de wonden en de ziekten" van het kerkelijk leven konden alleen door snelle hulpmiddelen worden genezen meende hij. Hij stond er thans op dat tijd en plaats voor een synode werden vastgesteld. Dat was, voegde hij er aan toe, ook de mening van alle broeders in Dordrecht en ook van ds. Gallicanaeus te Den Briel. Er was blijkbaar contact tussen hen geweest.

De beslissing de synode thans binnen afzienbare tijd samen te roepen en wel te Dordrecht, moet begin april te Delft gevallen zijn. Op 19 april 1574 tenminste verklaarden de Noordhollandse kerken, in Grootebroek in vergadering bijeen, zich akkoord met het "provinciaal synodus van Hollant ende Zeelant". Zij besloten niet minder dan zeven predikanten naar Dordrecht te zenden. De beschrijvingsbrieven voor de synode moeten dus vóór die 19de april zijn uitgegaan.

Ook de reeds bestaande classes benoemden nu hun afgevaardigden. De classis Dordrecht, op 21 april te Zaltbommel samengekomen, wees er acht aan. Het waren de predikanten van Dordrecht, Gorcum, Zaltbommel, Schoonhoven en Leerdam met ouderlingen uit Dordrecht, Zaltbommel en Gorcum. De classis Brielle hield 26 april een vergadering. Daar werd een brief voorgelezen van "die van Delff" waarin werd gemeld dat op 14 juni 1574 de synode bijeen zou komen. Voor het eerst horen we nu de definitieve datum. De classis Brielle besloot haar afgevaardigden uit de eigen beurs van haar leden te betalen. Zo krap zat men nog in het op gang komende kerkelijk leven. Bij de afrekening in juli bleken de kosten te zijn 11 gulden en 8 stuiver per predikant van de classis.

Zat de Prins achter het .samenkomen van de synode?

In hoeverre stimuleerde Oranje het samenkomen van deze eerste synodale vergadering in het gebied waar hij de leider van de opstand was? Droeg hij kennis van de voorbereidingen of ging het alles buiten hem om? De zaak is belangrijk omdat jaren later, in 1610, ds. Caspar Coolhaes, die zich - zoals we boven al zagen - in de wandelgangen van deze synode ophield, de synode beschuldigde dat zij zonder consent van haar wettige overheid was samengekomen. In een fel betoog slingerde hij de mannen van Dordrecht (.1574) in het gezicht de beschuldiging dat zij - de "Reformateurs" noemde hij hen spottend - "int jaer vierentseventich" zonder beroeping en autoriteit "haerder wettelicker Overhey" in Dordrecht hadden vergaderd. Op hun eigen houtje dus!

Waarop doelde Coolhaes? Dacht hij bij die "wettelijke overheid" aan de Staten van Holland en Zeeland? Had hij Prins Willem op het oog? In ieder geval was zijn beschuldiging bij de toen geldende verhouding van kerk en staat een nogal krasse aantijging. Wat de Staten betreft, aan hen kan hij moeilijk gedacht hebben. Want, schreef hij zelf, in die eerste jaren van de opstand was er in het hele land een chaotisch verwarde toestand. "De Heeren Staten en waren gheen Staten ... zij werden van niemant geacht".

Met de Prins van Oranje lag de zaak anders. Indien iemand in die verwarde jaren autoriteit bezat dan de Prins wel. Het is opvallend dat in de Acta van deze synode de Staten nergens worden genoemd maar wel enkele keren "Zijne Excellentie". Herhaaldelijk ontving Jean Taffin de opdracht bepaalde zaken met Oranje te bespreken. Het is haast ondenkbaar dat de voorbereiding en het tot standkomen van deze synode buiten de Prins om is gegaan. Taffin verkeerde als veldprediker dagelijks in de omgeving van de Prins. De laatste moet er alles aan gelegen zijn geweest het kerkelijk leven in het bevrijde gebied op gang te brengen. De gereformeerden vormden de kern van de weerstand. Zelf was Oranje in oktober 1573 tot de Gereformeerde Kerk overgegaan. We weten dat uit een brief van Ds. Bartholdus Wilhelmi uit Dordrecht, waarin hij aan de gemeente te Londen berichtte dat de Prins "onse godtsalige stadthouder" zich bij de gemeente had aangesloten en "het broot des Heeren metter gemeente gebroken" had. Sloeg het laatste op een avondmaalsviering te Dordrecht op 5 juli 1573 toen volgens de kerkeradsacta voor het eerst daar het avondmaal na de bevrijding van de stad gevierd was? Of heeft Wilhelmi hier een avondmaal te Delft op het oog in het najaar van 1573, waarvan sprake is in een brief van de kerkeraad te Delft aan die van Emden? Daarin schreven die van Delft aan de broeders te Emden dat de Prins op genoemde datum met vele van zijn hovelingen daar ten avondmaal was gegaan. Hoe het zij, duidelijk was dat Oranje lidmaat van de Gereformeerde Kerk was geworden. Hij kende dus haar kerkelijke situatie van nabij en had er belang bij dat deze goed geregeld werd.

Zeker is in ieder geval dat de Prins deel nam aan een avondmaalsviering te Dordrecht op 21 maart 1574. De kerkeradsacta melden dat op die datum "die Princelijke Excellentie met ons het broodt gebroken" heeft. Oranje aan de avondmaalsstafel met de gemeente van Dordrecht! Het is bijna uitgesloten, dat de Prins, zo kort vóór het uitschrijven van de synode, niet met de broeders te Dordrecht over de komende synode gesproken heeft temeer daar zij er als plaats van samenkomst zo nauw mee verbonden waren. Hoe intensief de Prins met het kerkelijk leven meeleeft valt op te maken uit een brief van Jean Taffin van 20 mei 1574 aan Arent Cornelisz., waarin hij hem berichtte dat de Prins bij hem had aangedrongen op het uitschrijven van een

vasten- en bededag mede met het oog op het beleg van Leiden. Op 1 juni bevond Oranje zich te Rotterdam waar de Staten van Holland vergaderden met het oog op een mogelijk ontzet van Leiden. Taffin was toen ook in Rotterdam. Hij nodigde zijn vriend ds. Caspar van der Heijden, die zo juist te Middelburg dominee was geworden en door de classis Walcheren naar de synode was afgevaardigd, uit hem te Rotterdam te bezoeken. Eigenlijk is het woord "uitnodigen" te zwak. Van der Heijden verklaarde zelf op de kerkeraad van Middelburg dat Jean Taffin hem "gebeden, en bevolen had" om enkele dagen vóór de synode naar Rotterdam te komen om daar enkele zaken met hem te bespreken. Op zijn minst moet de Prins dus het samenkomen van de synode hebben goedgekeurd, zo hij er al de hand niet in heeft gehad. Daarom is er geen reden te twijfelen aan de juistheid van wat de provinciale synode van Haarlem later, in 1582, in een verweerschrift bericht, nl. dat in dat jaar 1574 een synode "uwt allen Kercken inde Provincien van Hollandt ende Zeelant, bij voorweten ende wel belieuen zijner P.Ex. (prinselijke excellentie) ende der Heeren Staten van Hollant ende Zeelam binnen Dordrecht te .ramen is geroepen". Het lijkt praktisch uitgesloten dat in zulk een geschrift, dat slechts acht jaar na het houden van de synode verscheen en als verweerschrift diende in de toen al aan de gang zijnde strijd tegen Coolhaes, de waarheid geweld werd aangedaan.

In april viel het besluit op 14 juni te Dordrecht samen te komen. De maand mei werd een kritieke maand. De nederlaag te Mook en het eind mei om Leiden geslagen tweede beleg brachten de opstand opnieuw in gevaar. Het is daarom opmerkelijk dat alle credentiebrieven voor de synode gedateerd zijn in juni, terwijl het in april al vast stond dat 14 juni de aanvangsdatum was. Waarom werd er zo lang met het startsein gewacht? De classis Delft dateerde haar credentiebrieven op 10 juni; de classis Brielle op 13 juni; de classis Zierikzee op 8 juni; Veere, Middelburg en Vlissingen voor de classis Walcheren op 9 en 10 juni. Het definitieve bericht dat de synode doorging moet vrijwel zeker pas begin juni zijn uitgegaan. Hield dat verband met het feit, dat de Prins op 1 juni met de Staten van Holland te Rotterdam vergaderde en gaf hij toen pas het groene licht voor deze vergadering?

Eén ressort kon helaas niet in Dordrecht komen. Op 3 juni kwamen de in april door het Noorderkwartier benoemde afgevaardigden voor overleg te Hoorn bijeen. Zij besloten de reis naar Dordrecht niet te ondernemen. De reden, zo schreven zij aan de synode, was dat de vijand met geweld op verschillende plaatsen in het land viel, zodat de zaken zich "geheel droevichlyk lieten aensien". De pastores konden in die situatie hun kudde niet verlaten. De broeders spraken de hoop uit dat de vergadering te Dordrecht naar de regel van de christelijke vrijheid zou handelen en "tot gemeene stichtinge". Vrees voor machtsaanmatiging van synoden zat er reeds vroeg bij de broeders in Noord-Holland in. De vijandelijke actie waarop de brief doelde, is ons uit andere bronnen bekend. Hertog Erik van Brunswijk deed juist in die tijd met zijn Spaanse troepen een aanval op Hoorn en Enkhuizen, centra van de opstand in het Noorderkwartier.

De "braintrust" van de synode

Iedere kerkelijke vergadering beschikt over leidende figuren. Zo had deze synode een bijzonder krachtig moderamen. Eigenlijk is de term "moderamen" niet helemaal juist. De synode koos in haar eerste zitting namelijk geen moderamen maar alleen een praeses en een scriba. Assessoren of een tweede scriba waren er, zoals op latere synoden het geval was, nog niet bij. Wel kan men zeggen, dat Jean Taffin als rechterhand van

de praeses en de scriba functioneerde. Samen met ds. Caspar van der Heijden die tot praeses en ds. Arent Cornelisz. die tot, scriba verkozen werd, behoorde hij tot het drietal leidende figuren dat er zijn mocht.

De praeses had reeds een lange staat van dienst achter de rug in vaak zeer moeilijke omstandigheden. Tijdens het "wonderjaar" 1566 was ds. Caspar van der Heijden predikant bij de toen bloeiende gemeente te Antwerpen. Hij week bij de komst van Alva uit naar de Paltz en werd predikant te Frankenthal. De synode van Emden, in 1571, koos hem tot haar praeses. Later werd hij in de Paltz hofpredikant van hertog Christoffel, zoon van Frederik de Vrome van de Paltz. Volgens de achttiende-eeuwse Zeeuwse kerkhistoricus Te Water maakte hij in die functie de veldtocht van Lodewijk en Hendrik van Nassau mee. Hertog Christoffel sneuvelde evenals de beide Nassau's bij Mook. Zodra Middelburg veroverd was door de geuzentropen in februari 1574 en zich daar een gereformeerde gemeente had geconstitueerd, beriep deze op 8 maart 1574 Van der Heijden als predikant. Deze nam het beroep aan en was op 8 juni voor het eerst op de kerkeraad te Middelburg. Op 10 juni vaardigde deze hem af naar Dordrecht. Het kon niet vlugger! Het zal de broeders te Middelburg wel aan het hart zijn gegaan dat zij hun nieuwe dominee zo spoedig voor enige tijd moesten missen. Zij noemden hem in hun credentiebrieven "dezen onzen rechterarm"! De inspanning die Van der Heijden zich getroostte om de synode van Emden op gang te brengen bezorgde hem een belangrijke plaats in de vroegste geschiedenis van het gereformeerd protestantisme in ons land. Hij werd dan ook praeses van die synode. Het feit dat hij nu opnieuw de voorzittersstoel bezette, garandeerde de continuïteit tussen het kerkelijk leven in de vluchtelingensituatie en thans in het vaderland.

Scriba was ds. Arent Cornelisz., veruit de jongste van het drietal. Hij was geboren in 1547. Hij had gestudeerd te Heidelberg en voltooide daar zijn studie met een examen dat hem op 8 november 1570 werd afgenomen door o.a. Dathenus en Olevianus: een degelijke ondergrond. In 1571 werd hij al te Heidelberg predikant bij de Nederlandse gemeente, collega van Van der Heijden en in de onmiddellijke omgeving van Taffin. De kerkeraad van Delft bewoog hem tijdens een bezoek aan die stad in 1573 - hij was er geboren! - om er predikant te worden. Hij bleef er dominee tot zijn overlijden in 1603. Cornelisz behoorde tot het organisatorische type van predikant en heeft enorm veel werk verzet voor de opbouw van het kerkelijk leven in Zuid-Holland. Dr. Jaanus, zijn biograaf, schrijft dat Anneke Jans, zijn vrouw, "wel eens de verzuchting zal hebben geslaakt, dat zij haar echtgenoot maar weinig zag". Overigens zorgde Anneke Jans dat het uitgebreide kerkelijke archief van Cornelisz. waarin hij tal van stukken uit zijn kerkelijke loopbaan verzamelde, voor het nageslacht bewaard bleef. Het is een belangrijke bron voor onze kennis van die tijd.

Jean Taffin, de "Dritte im Bunde", mocht er ook zijn. Hij kwam uit het Franssprekende taalgebied in de Zuidelijke Nederlanden, waar hij in 1528 te Doornik werd geboren. In 1557 was hij al predikant bij de gemeente onder het kruis te Antwerpen, later werd hij predikant te Metz. In 1567 werd hij predikant bij de Franssprekende vluchtelingengemeente te Heidelberg. Hij behoorde tot de leidinggevende figuren in dit centrum. Samen met Van der Heijden had hij zich grote moeite gegeven voor de synode te Emden, en de moeilijkheden die het op gang komen van die synode belemmerden, helpen bezweren. Van der Heijden schrijft daarover in een brief, dat hij - in Emden aangekomen - daar alle dingen "so raw" vond, "dat ick ende Taffin dese 3 verleden daghen niet gedaen hebben dan loopen" vóór de synode

geopend kon worden. Van der Heijden en hij hadden dus eerder met het synodale bijtje gehakt!

In welke kwaliteit woonde Taffin de synode van Dordrecht bij? Meestal neemt men aan, dat hij er als afgevaardigde van de classis Walcheren was. Maar het is opvallend, dat de instructie van de classis Walcheren die bewaard is gebleven wel als predikant-afgevaardigden noemt ds. Gerobulus te Vlissingen, ds. Van der Heijden te Middelburg en ds. Miggrodius te Veere, maar niet Taffin. Op de lijst van afgevaardigden aan het slot van de Acta staat zijn naam helemaal onderaan, na de namen van de afgevaardigden van de classis Walcheren. Had de classis Walcheren hem wel afgevaardigd of woonde hij de vergadering soms bij als adviseur en als tegenwoordiger van Oranje? Uit de Acta blijkt wel dat hij er min of meer een eigen positie innam. Zodra er een zaak was die met de Prins als hoge overheid moest worden besproken, wees men Taffin aan. Taffin had de reputatie goed geschillen te kunnen bijleggen, Van der Heijden was meer militant. Zij vulden elkaar dus uitstekend aan.

Een merkwaardige her-ontmoeting werd het voor deze drie vrienden en oud-collega's. Zij waren nu alle drie terug in het vaderland en konden zich met hun rijke ervaring uit moeilijke dagen inzetten voor het werk dat hen in Dordrecht wachtte. In de stadsrekeningen van Dordrecht bevindt zich een notitie dat Evert Cornelisz., herbergier daar ter stede, een rekening had ingediend van 1 pond en 12 schellingen "ter cause van verteerde tosten" voor de predikanten van de steden "onder die gehoorsaemheyt van zijnder Excellentie (de Prins van Oranje), zijnde binnen voorseide stede vergaedert". Het drietal zal na dagen van hard werken in de herberg van Evert Cornelisz, de nodige gezelligheid hebben bedreven.

De synode als trefpunt en katalysator

De synode van Dordrecht telde 26 leden: 17 predikanten, 8 ouderlingen en 1 diaken. Het is interessant na te gaan wie van hen van vroegere synoden lid waren geweest. Van der Heijden, Taffin en Johannes Lippius van Dordrecht waren ook lid geweest van de synode te Emden. Minstens vier hadden deel uitgemaakt van het convent te Wesel: Gerard Culenborgicus van Zierikzee, Christianus Sinapius Venlo uit Dordrecht, Franciscus Ranken van Naaldwijk en opnieuw Johannes Lippius. De laatste zorgde voor de continuïteit van alle drie deze vergaderingen.

Vrijwel alle predikanten-leden van de synode waren na 1 april 1572 naar het vaderland teruggekeerd. Uit de Paltz waren gekomen Van der Heijden, Cornelisz. en Taffin. Dichter bij huis in Emden hadden Johannes Gerobulus (in het Nederlands: Oudraad), nu predikant te Vlissingen en eerder conrector van de Latijnse school te Emden, en Franciscus Franken, nu predikant te Naaldwijk, gearbeid evenals Petrus Carpentarius, predikant te Schiedam. In het Rijnland hadden Johannes Lippius en Christianus Sinapius Venlo de gemeente te Wesel gediend. Johannes Michael, nu predikant te Dordrecht, en Gerard Culenborgicus arbeidden in het Kleefse.

In Engeland, één van de oudste vluchtelingencentra, had Gerard Gallicanaeus uit Den Briel gewerkt. Zijn levensloop is typisch voor vele dominees uit die tijd. Vóór hij tot de hervorming overging, was hij monnik geweest in de Abdij te Middelburg. Later, in 1568, was hij voorganger van de gereformeerden te Lynn in Engeland. Hij bezorgde een vertaling van Calvijns Evangeliënharmonie in het Nederlands, hetgeen een belangrijke bijdrage betekende aan de theologische vorming van de toenmalige predikanten. Ook Johannes Miggrodius was zijn pastorale loopbaan nog in de roomse kerk begonnen. Hij was kanunnik te Veere, ging daar tot de hervorming over en werd

dominee te Colchester. Hij keerde al in mei 1572 naar Veere terug om er de herdersstaf over de gereformeerden op zich te nemen. Van ds. Bartholdus Wilhelmi weten wij, dat hij in 1568 predikant te Londen was. De eerder genoemde ds. Carpentarius uit Schiedam had zowel in Emden als in Londen gewerkt. Hij was uit Emden naar Londen gekomen om de daar telkens oploeiende twisten te beslechten.

Slechts van enkele predikanten op de synode zijn ons nauwelijks enige gegevens bekend. Petrus Joannis Uytenbogaerd uit Schoonhoven was later predikant te Delft. Hij behoorde "onder het pausdom" tot de Commanderie der Johanniters. Van ds. Egidius Johannes uit Rotterdam. Jan Hendriksz. uit Gouda en Franciscus Hubertus uit Schipluiden vonden wij geen enkel bericht.

Zoals wij boven al zagen waren er op de synode te Emden nogal wat spanningen tussen de afgevaardigden. Dat was geen wonder bij deze fel levende en in hun gemeenten in het buitenland toch tamelijk geïsoleerde mannen. Het is opvallend, dat wij daar in de Acta van de Dordse synode niets van bemerken. De kritieke situatie, waarin men samenkwam en de noodzaak van eendrachtige opbouw van de kerk in het vaderland, drongen er toe in eensgezindheid te overleggen en te besluiten.

De ouderlingen ter synode

Van de acht ouderlingen zijn er minstens zes ons nader bekend.

Matthijs Jacobsz. van Naaldwijk behoorde tot de eerste aanhangers van de Hervorming daar en zag in de kritieke jaren 1568/69 zijn goederen verbeurd verklaard. Hij vluchtte naar Emden en was op 9 augustus 1572 al weer in Naaldwijk om daar de eerste openlijke hervormde kerkdienst bij te wonen. Tot baljuw (een met de rechtspraak belast ambtenaar) benoemd, kon hij de synode wegens tijdsgebrek slechts korte tijd bijwonen.

De ouderling Jan Canin van Dordrecht is een boeiende figuur. Deze was een befaamd boekdrukker en werd tot lid van de eerste kerkeraad van Dordrecht gekozen, die daar op 28 juni 1573 werd opgericht. Later werd hij echter van doperse sympathieën verdacht omdat hij in zijn bedrijf de "Bieskensbijbel" drukte. Zijn collega-ouderling uit Dordrecht Jan Claesz. Dagher behoorde evenals Canin tot het eerste zestal ouderlingen van Dordrecht. Op de naamlijst van dat zestal heet hij Claes Janssen. Hij moet echter wel dezelfde zijn als onze Ian Claesz. Hij werd later, in 1580 en 1581, raad van de stad Dordrecht. Zijn beroep was "Cruyenier" wat in die tijd zoveel was als apotheker of drogist.

Uit Den Briel kwam Ian Commersz. Zijn beroep was bakker en hij was met anderen uit die stad bij sententie van Alva veroordeeld, week daarom uit naar het buitenland en kwam in 1572 in Den Briel terug. In 1581 was hij er nog ouderling en later werd hij er schepen en burgemeester.

Zelfs de dokter ontbrak in het gezelschap niet. Cyprianus Morrhius, ouderling uit Zierikzee, heet in de credentiebrieven van de classis Zierikzee "Medicus". Dat wordt bevestigd door de stadsnotulen van Zierikzee die vermelden dat op 14 november 1571 "Meester Cijprianus van Breda" tot stadsdoctor werd aangenomen.

De classis Walcheren zond als ouderling Jan de Hoorne te Middelburg. Met verscheidene anderen was hij op 5 februari 1569 door de Raad van Beroerten gevonnist. Hij zag kans naar het buitenland te vluchten, maar keerde na april 1572 naar Middelburg terug. Hij was daar visiteur van de schepen, wij zouden zeggen een douaneambtenaar. Hij nam zijn ambt blijkbaar nauwgezet waar, want hij was er op de duur gehaat. Kort na de synode, op 15 augustus 1574, nam hij ontslag als ouderling.

Burchart Iansz. van Delft was de enige diaken op de synode. Hij was brouwer in de "Dissel" aan het Oosteinde in de oude Prinsenstad, waar hij later vroedschap werd.

Van twee ouderlingen was het erg moeilijk de identiteit vast te stellen. Mr. Johan Ernst van Vassen uit Den Haag was de enige ouderling met een "van" in zijn naam, hij behoorde dus tot de hogere stand. Misschien is uit zijn aanduiding in de naamlijst als Mr. op te maken dat hij uit een niet onaanzienlijk geslacht kwam. Het is daarom niet onmogelijk dat hij dezelfde is als Ernst van Bassen die in 1581 in de Oude Kerk te Amsterdam werd begraven en wiens geslacht onder de regenten van die stad wordt gerekend. Van Willem Thomaszen, ouderling van Gouda, kon ondanks nasporingen geen enkel gegeven worden gevonden.

De meeste ouderlingen behoorden tot de midden-klasse, in de Deuxaesbijbel aangeduid als "quatre-dry". Verschillenden van hen klommen op tot de regentenstand en werden soms grondleggers van belangrijke families, een kroon op hun werk in barre jaren. Met de ervaring die zij hadden opgedaan in binnen- en buitenland, waren zij opgewassen tegen de taak die hen in Dordrecht wachtte.

Het agendum van de synode

De synode was beschreven tegen maandag 14 juni 1574. Zij hield haar eerste zitting op dinsdag 15 juni en vergaderde vervolgens dagelijks tot maandag 28 juni. Op zondag 20 juni gaf het moderamen de broeders vrijaf maar op zondag 27 juni - het einde was toen in het zicht en de broeders verlangden naar huis - moesten ze na de middag wel aantreden.

Het agendum was goed voorbereid. Verschillende klassen -nog maar nauwelijks opgericht - hadden vrij uitvoerige instructies (beredeneerde punten voor het agendum) ingezonden. Zo lag er een instructie ter tafel uit de classis Voorne met niet minder dan 38 punten; van de kerk te Brielle, één van de belangrijkste plaatsen uit de classis, nog eens 13 punten; van de classis Zierikzee 11 en van de classis Walcheren 16 punten. Ergens in de Acta komt de 16de "propositie" van Delft ter sprake. Er was dus ook een instructie van de classis Delft maar die is niet bewaard gebleven.

Al deze punten betroffen de positie van de predikanten, de inrichting van de eredienst, de diaconale arbeid en vooral huwelijkskwesties. Daarnaast stelde de classis Walcheren zaken van algemeen belang aan de orde als het stichten van een hogeschool met professoren voor de theologie, de rechten, medicijnen en voor de drie talen (Grieks, Latijn en Hebreeuws). Dat was een ambitieus programma. Slechts één jaar later al, in 1575, zag de classis Walcheren haar wens vervuld. Te Leiden stichtte de Prins een Academie als beloning voor de volharding tijdens het beleg.

Naast zakelijke kwesties kwamen op de synode ook personele zaken aan de orde. De ontwikkeling in die eerste jaren was onstuimig geweest en het was bitter nodig dat hier en daar ingegrepen en orde op zaken werd gesteld. De synode maakte in tal van zaken schoon schip. Wie het geheel van de instructie overziet, komt tot de ontdekking dat de "braintrust" der synode voortreffelijk werkte. Het zo uiteenlopende materiaal van zakelijke instructies en personele kwesties werd uitstekend gerubriceerd en programmatig afgewerkt.

De eerste zitting: de zaak van ds. Henricus Rolandus Vellemius

Na Van der Heijden tot praeses verkozen te hebben - daarover zal in de synode wel geen moment aarzeling hebben bestaan - en Arent Cornelisz. tot scriba, gaf de

vergadering Taffin terstond de opdracht met de Prins te spreken over de "lasterische ende spijtighe brief" van de Lutherse predikant te Woerden. Tot goed begrip van deze zaak diene dat Woerden een kerkelijke enclave vormde in het ressort van deze synode. Het was een pandstad van de Duitse Hertog Erik van Brunswijk en er was daar een Lutherse gemeente die zich aan de Augsburgse (Lutherse) Confessie hield en vrijheid van godsdienst genoot. De Lutherse predikanten Johannes Saliger en Cornelis Wolfaertsen van de Laer die daar arbeidden, waren kennelijk nog niet van plan zich in het gereformeerde kerkverband te laten incorporeren. Via Taffin wilde de synode de Prins in de arm nemen om iets in die richting te ondernemen.

Meer tijd vroeg in die eerste dag de behandeling van de zaak van ds. Henricus Rolandus Vellemius van Gorinchem, waaraan de synode ook later veel aandacht heeft geschonken. Ze tilde er zwaar aan, gezien het feit dat ze dadelijk, op de eerste dag, haar in behandeling nam. Het zat met ds. Vellemius niet goed. De classis Dordrecht had hem in april in alle eer en deugd naar de synode afgevaardigd, maar hij was niet op komen dagen. De vergadering nam dat hoog op en zond terstond een brief naar Gorinchem om hem ter synode te citeren (ontbieden). Kerkeraad en magistraat van Gorinchem lieten zich evenmin onbetuigd. Zij antwoordden de volgende dag reeds, dat Henricus niet naar Dordrecht kon komen, omdat de vijanden "hier omtrent leggen ende hengelen". Zij verwachtten de vijand elk uur. Indien de magistraat Henricus liet vertrekken zou dit opspraak geven onder de burgers.

De synode nam op haar beurt geen genoegen met dit antwoord. Op donderdag 24 juni, vlak voor het einde van de synode, zette zij Henricus af vanwege zijn "schandelicken ende argherlicken handel" en zij deed dat met algemene stemmen. Nu was het weer de beurt aan Gorinchem. Op zaterdag 26 juni, twee dagen vóór de sluiting, vroeg de kerkeraad de synode Henricus zijn zonde te vergeven. De synode deed dat niet, maar gaf wel enig soulaas. Hij kreeg zes, maximaal veertien dagen om zich reisvaardig te maken en te vertrekken zodra er een opvolger was gevonden.

Het is niet eenvoudig in deze zaak helderheid te brengen. Daarvoor zijn de gegevens in de Acta te summier en de overige bronnen niet toereikend, hoewel ze ons wel een eind verder brengen. Wat was de zonde van ds. Henricus Rolandus Vellemius zoals hij voluit heette? Waaraan had hij zich schuldig gemaakt? De Acta van de synode reppen alleen van zijn schandelijke en ergerlijke handel, maar waarin die bestond komen we in de Acta nergens te weten. Vreemd genoeg spreken ook de kerkeradsacta van Gorinchem er niet van. Op 14 maart 1574 droeg de kerkeraad Henricus nog een afkondiging op, daarna verdwijnt hij uit de notulen van de kerkeraad totdat deze op 26 juni 1578 melden dat hij opnieuw in zijn dienst is opgenomen. Over het feit van zijn afzetting en de grond daarvan is in de kerkenraadhandelingen geen woord te vinden.

Henricus Rolandus Vellemius was onder de dienaren des Woords uit die eerste tijd niet de eerste de beste. Hij had vóór hij in die woelige jaren na 1572 in Gorinchem belandde al een stormachtige levensloop achter de rug. Hij was in zijn roomse tijd huiskapelaan geweest bij de vader van Hendrik van Brederode, één van de eerste leiders van het verzet der edelen. Na tot de reformatie te zijn overgegaan, werd hij predikant te Keulen bij de geheime gemeente aldaar. Hij werd er gevangen genomen, maar later door de aartsbisschop van Bruhl uitgeleverd aan Amalia van Nieuwenaars, de vrouw van Frederik III van de Paltz en eerder gehuwd met Hendrik van Brederode. Zij kende Vellemius dus goed. Van der Heijden moet Rolandus Vellemius in de Paltz hebben leren kennen. Durfde Vellemius de praeses van de synode die zo onverwacht in het voorjaar van 1574 naar de Nederlanden was gekomen niet onder ogen komen?

Had hij in de Paltz iets op zijn kerfstok? Excuseerde hij zich daarom met de kritieke situatie in Gorinchem? In dat geval had hij buiten de waard gerekend. De synode dacht er niet over zijn excuus te accepteren.

Hoezeer de synode van zijn schuld overtuigd was kunnen wij ook opmaken uit een vergelijking met de zaak van ds. Joost de Jonge te Leerdam. De laatste was tegelijk met Vellemius afgevaardigd naar Dordrecht. Ook zijn kerkeraad berichtte de synode dat zijn dominee niet komen kon. Zij waren te Leerdam, zo schreef de kerkeraad, binnen enkele dagen twee keer door de vijand besprongen en zij verwachtten die "alle uren". Op 12 juli, kort na de sluiting van de synode, werd Leerdam inderdaad door de vijand ingenomen. Ds. Joost de Jonge werd tegelijk met zijn collega te Asperen, ds. Quirijn de Palme en met Rogier Joosten, de gereformeerde schoolmeester, opgepakt en gehangen. Zijn marteldood is ons aangrijpend verhaald in het grote Martelarenboek.

Waarom accepteerde de synode het excuus van Leerdam voor De jonge wèl en dat van Gorinchem voor Vellemius niet? Uit het vervolg van zijn levensgeschiedenis valt op te maken dat hij neigde tot geestdrijverij en een roerig man was. Was dat de reden waarom de synode korte metten met hem maakte? Des te opvallender is het, dat hij in 1578 weer in zijn ambt te Gorinchem werd hersteld en nog vele jaren het kerkelijke leven in Gorinchem en Zuid-Holland met ere heeft gediend. Het typeert in ieder geval de kracht van de synode dat zij de zaak van een dienaar des Woords van een zo belangrijke gemeente als Gorinchem terstond aanpakte en doorzette.

Leer en orde in de kerk

Op woensdag 15 juni, de tweede synodedag,, begon het grote werk. De mannen die leiding aan deze vergadering gaven, hadden van Calvijn geleerd dat er een onlosmakelijk verband is tussen de leer en de orde in de kerk. Zij spinnen terstond voort aan de draad die zij in Wesel (1568) en in Emden (1571) hadden opgenomen. Daarom werden allereerst de artikelen van Emden in extenso voorgelezen. De praeses, die ze zelf had helpen formuleren, zal het met plezier hebben gedaan. De synode zette zodoende de kerk-in-opbouw op een deugdelijk kerkrechtelijk fundament. Vervolgens besloot de synode na enige discussie - "Is ghesproocken gheweest" formuleren de Acta dat - dat ouderlingen en diakenen de Nederlandse Geloofsbelijdenis van Guido de Brès moesten ondertekenen. Zowel de predikanten als de overige kerkenraadsleden wisten nu waar zij aan toe waren. Een correspondentie die Emden begonnen was met de Franse kerken over het wederzijds ondertekenen van de confessies, had nog geen resultaat opgeleverd, deelde Taffin de vergadering mee. Daarom bleef de synode voorlopig alleen bij de Nederlandse Geloofsbelijdenis.

Wel deed nu een tweede belijdenisgeschrift definitief zijn intrede in de Nederlandse Gereformeerde Kerk. De vergadering besloot namelijk "eenerleij Catechismus" te houden, te weten de Heidelbergse Catechismus. Dit was een daad van verstrekkende betekenis. De classis Voorne had in haar instructie aan de orde gesteld dat de Heidelbergse Catechismus voor de kinderen moeilijk te lezen was. Zij vonden hem daar in Brielle en verder op het eiland "te lang" en dat hij "nyet onthouden conde werden". De synode ging voor dat argument niet op zij. Wel stond zij toe dat het "Cort ondersoek" van Marten Micron, dat in de gemeenten in Engeland in gebruik was geweest, in bijzondere gevallen dienst kon doen. De Heidelberger werd echter de officiële Catechismus. De mannen van Dordrecht keken verder dan hun neus lang was. Hoewel zij oog hadden voor de bezwaren van Brielle waren zij van oordeel dat die niet opwogen tegen het grote belang van dit leerboekje. Door de Heidelbergse

Catechismus naast de Nederlandse Geloofsbelijdenis als formulier van enigheid aan te nemen, verbreedde de synode het leerfundament van de kerk. De Nederlandse Geloofsbelijdenis heeft een ander karakter dan de Catechismus. Zij gaat terug op de Franse Geloofsbelijdenis, die op haar beurt wortelt in de Institutie van Calvijn. De artikelen van de Geloofsbelijdenis zijn theologisch geordend. Zij beginnen in artikel 1 met belijdenis te doen van het geloof in God, bespreken vervolgens uitvoerig de Heilige Schrift als bron van de bijzondere openbaring, daarna schepping en zondeval en het werk van Christus tot verlossing. In het laatste gedeelte van de 37 artikelen komen de kerk en de sacramenten aan de orde en zij eindigen met de overheid (art. 36) en het laatste gericht (art. 37). Een afzonderlijk artikel is gewijd aan de verkiezing (16) die na het bespreken van de erfzonde aan de orde komt: de infralapsarische orde dus.

De Heidelbergse Catechismus is geheel anders van opzet. Het is een leerboekje voor de lieve jeugd en in vraag en antwoordvorm geschreven. De Catechismus volgt niet de theologische orde, maar is praktisch van opzet. De stof is onderverdeeld in de drie stukken van ellende, verlossing en dankbaarheid. De opstellers hebben die indeling vermoedelijk ontleend aan de brief aan de Romeinen. Zij bespreken binnen dit drievoudige raam de grote hoofdsommen van het geloof van de christelijke kerk: de apostolische geloofsbelijdenis, met als aanhangsel daarbij de leer aangaande de sacramenten, de wet van de Here en het Onze Vader.

De Catechismus ontstond in de Paltz. Zijn opstellers sloten zich bewust nauw aan bij de calvinistische reformatie maar ze zaten toch te dicht bij de Lutherse reformatie om geen pogingen te doen deze zo dicht mogelijk te naderen met tegelijk een duidelijke positiekeuze op beslissende punten, zoals bij de hemelvaart (zondag 18) en het avondmaal (zondag 28-30). Vergelijking van b.v. artikel 35 uit de Nederlandse Geloofsbelijdenis over het avondmaal en de zondagen 28 tot 30 in de Catechismus laten zien dat hier verschillende nuancerings van het reformatorisch belijden aan het woord komen. De uitvoerige formuleringen over het eten van Christus' lichaam en het drinken van zijn bloed in de Catechismus naderen dichter de Lutherse opvatting van het avondmaal dan die in de Geloofsbelijdenis.

Het is opmerkelijk dat de synode zonder slag of stoot de Catechismus naast de Nederlandse Geloofsbelijdenis als confessie aannam ("dat men desen Catechismus alleen opentlicken sal leeren"), vooral gelet op de bezwaren van de classis Brielle. Verschillende leden van de synode hadden met dit boekje in hun praktijk in het buitenland kennis gemaakt en het had duidelijk hun hart gestolen. Het gaf de Gereformeerde Kerk een deugdelijk instrument in handen bij het onderwijs van de volksmassa's die nu aan haar bearbeiding werden toevertrouwd. Het heeft met zijn existentiële eerste vraag naar de enige troost beide in het leven en in het sterven in de loop der jaren vele harten voor de prediking en de leer van de Gereformeerde Kerk gewonnen.

Na hun eendracht in de leer te hebben bevestigd, ordenden de broeders het kerkverband. Ze stelden vast dat in alle plaatsen al een "beghinsel van Classen" aanwezig was. Dat was voor de verdere uitbreiding en functionering van het kerkverband van betekenis. De classis als punt van samenkomst van de predikanten en de ouderlingen uit een bepaalde regio heeft voor de werking van het kerkverband in de Gereformeerde Kerk steeds een belangrijke plaats ingenomen. Daar ontmoetten elkaar de dienaren des Woords, overlegden zij en hielden toezicht op elkanders leer en leven. Ze bespraken er ook de brandende kwesties in hun gemeenten en namen daarover,

indien nodig, besluiten. Ze zorgden via de classen voor de vakante gemeenten en examineerden er de kandidaten tot de heilige dienst.

Wat na 1572 spontaan ontstaan was, kreeg nu kerkelijke vastheid. De synode ontwierp een indeling in 14 classen. Er kwamen er twee in Zeeland: Walcheren en Schouwen-Duiveland; vier in Noord-Holland: Alkmaar, Enkhuizen, Hoorn en Edam. Voor Zuid-Holland ontwierp de synode er acht. Daarbij werden de classen Delft, Den Haag en Rotterdam voorlopig samengevoeg³, evenals die van Dordrecht, Gouda en Gorinchem. Men werkte met een vooruitziende blik. Later konden de voorlopig samengevoegde classen worden gesplitst. Verder waren er in Zuid-Holland classen van Leiden en Brielle (Voorne-Putten). Die van Leiden moest trouwens nog worden opgericht.

Wat de kerkenraden betreft hield de synode vast aan het besluit van Emden de dienaren des Woords door de kerkenraden te doen beroepen. Voor de verkiezing van ouderlingen en diakenen werden nu de gemeenten ingeschakeld. Dit was een verdere democratisering van het kerkelijk leven. Nu in tal van steden en dorpen kerkenraden ontstonden, ging het niet aan de gemeenten buiten hun verkiezing te houden. Oplegging van de handen werd, in afwijking van Emden, thans in voorlopige "overweging" genomen vanwege het gevaar van superstitie. Later werd het beperkt tot een ceremoniële handeling bij de bevestiging van de kandidaten tot predikant.

De liturgie

Op donderdag 12 juni begon de synode in fors tempo besluiten te nemen met betrekking tot de liturgie. Ze waren voor het onderhouden van de onderlinge eenheid bijzonder nuttig. Men bedenke hierbij hoe deze mannen vaak jarenlang de gemeenten in ver uiteenliggende gebieden hadden gediend. Hoe gemakkelijk had juist op dit punt verwarring en twist kunnen ontstaan. De één kwam uit Engeland, waar hij van dichtbij kennis had gemaakt met de vigerende orde in de kerk van Engeland, anderen hadden de Lutherse kerken van dichtbij mee gemaakt. Wel hadden de vluchtelingengemeenten hun eigen eredienst, maar hoe gemakkelijk neemt men iets over uit het kerkelijk leven in de streek waar men leeft. Een groot voordeel was dat in het centrum de Paltz Datheen reeds in 1566 een kerkboek met berijmde Psalmen en formulieren voor doop, avondmaal en huwelijk in druk had gegeven. Er was daar al een vaste orde tot stand gebracht. Hij had daarvoor gebruik gemaakt van wat in het kerkboek van de Paltz voorhanden was maar in zijn avondmaalsformulier enkele elementen uit de Londense gemeente overgenomen, met name de woorden: *neemt, eet, gedenkt en gelooft*, enz. Nu werd in onderling overleg voor heel de Gereformeerde Kerk de liturgie vastgesteld.

Voor de zondagse diensten werd als votum voorgeschreven: Onze hulp is in de naam des Heren, die hemel en aarde gemaakt heeft. Amen. De slotzegen ontleende de synode aan Numeri 6: *De HERE zegene u en behoede u, de HERE doe zijn aangezicht over u lichten en zij u genadig, de HERE verheffe zijn aangezicht over u en geve u vrede*. Ook hierin volgde de synode de liturgie van Datheen in Frankenthal. Deze nam het votum - in navolging van de Paltzische kerkenorde - op vóór het begin van het doopformulier.

Voor het Psalmgezang stelde de synode zich voorlopig tevreden met de in de Paltz al aangenomen berijming van Datheen. Wel liet ze de mogelijkheid open dat latere synoden anders zouden besluiten; men was zich bewust alleen voor Holland en Zeeland te handelen. De synode droeg duidelijk kennis van het werk van anderen. Ze sprak van "enighe andere gheestelicke liedekens ende psalmen van andere gheleerden

lijden ghemaect". Doelde ze daarmee op de berijming van Jan Uitenhove in Londen? De berijming van Marnix van St. Aldegonde werd pas in 1580 gepubliceerd. Wat Datheens berijming betreft, Wesel en Emden hadden die ook al aanbevolen. Marnix' berijming kreeg later geen kans deze te verdringen.

Het doen van geloofsbelijdenis werd ook geregeld. Nu de gemeenten voortaan niet slechts uit leden zouden bestaan die persoonlijk gekozen hadden voor de gereformeerde religie maar hele geslachten door doop en belijdenis in de kerk zouden worden opgenomen, werd een regeling noodzakelijk. Men behoorde voortaan geloofsbelijdenis te doen ten overstaan van de predikant met twee ouderlingen als gecommitteerden van de kerkeraad of voor twee predikanten. Na het geloofsonderzoek volgde een publieke geloofsbelijdenis met onderwerping aan de kerkelijke discipline óf in de kerkeraad zélf, óf in de gemeente ("in den tempel", een aanduiding voor het kerkgebouw die bij de Hugenoten in gebruik is gebleven). Degenen die belijdenis deden zouden op de vragen alleen antwoorden met een ja-woord. Het laatste werd gemotiveerd met: vanwege de "jonckheijt" van de kerk. De dopersen vroegen een uitvoerige persoonlijke geloofsbelijdenis. Was deze motivering hier een reactie op?

In Wesel en Emden waren geen vaste formules voor het avondmaal vastgesteld. Men verwees daar eenvoudig naar de instellingswoorden van Christus of de woorden van Paulus. De synode nam de formules over van de liturgie van de Londense gemeente van de hand van Marten Micron. Voorbereidingspredikatie en dankzegging na het avondmaal werden nu ook voorgeschreven. De eerste had te handelen over de zelfbeproeving van de Avondmaalganger en zijn verzoening met God en de naaste. In de dankzegging behoorde ter sprake te komen de grote liefde van Christus voor ons en de dankbaarheid die wij God verschuldigd zijn. Wat betreft de manier van avondmaal houden, de synode oordeelde het staande avondmaal houden, zoals ook bij de Lutheranen de gewoonte was, het "voechelickste". Maar wanneer het reeds zittende gebeurde, diende ergernis bij verandering vermeden te worden. Toch heeft het zittende vieren van het avondmaal het in de Nederlandse kerk gewonnen. Het vindt vermoedelijk zijn oorsprong in de Londense gemeente, waar Johannes à Lasco er het initiatief toe nam, wellicht op voorbeeld van Zwingli.

Bij de bespreking van de doopspraktijk volgde de synode het kerkboek van Datheen niet slaafs. De broeders vonden zijn formulier te lang. De praeses ontving de opdracht een korter formulier te ontwerpen. Vermoedelijk deed hij dat al staande de vergadering. De particuliere synode van Zuid-Holland te Rotterdam, een jaar later in 1575, stelde het definitief vast. Het werd in de Acta van die vergadering opgenomen. Afgezien van een enkele latere wijziging is dit het klassieke doopformulier van de Gereformeerde Kerk in de volgende eeuwen geworden.

Wat het tijdstip van de doop betreft, de synode koos voor vroege bediening. Op herstel van de moeder mocht niet gewacht worden.

Vervolgens kwamen allerlei praktische zaken in bespreking zoals het ziekenbezoek. Daarbij moest gebeden worden, oordeelde de synode, en besmettelijke pestlijders mochten niet worden overgeslagen: God had geen onderscheid van ziekte gemaakt. Wel bond de vergadering de predikanten op het hart daarbij voorzichtigheid te betrachten. Als zij bemerkten dat zij door het bezoeken van pestlijders meer afbreken dan "timmerden", moesten zij de kerkeraad raadplegen.

De synode maakte schoon schip met allerlei gebruiken die zich vanuit de vóór-reformatorische tijd hadden gehandhaafd. Ze schafte b.v. de bestaande

christelijke feestdagen bijna radicaal af. Bijna: Christus' geboorte moest wel op de zondag vóór kerstmis behandeld worden en ze liet het aan de vrijheid van de predikanten de opstanding van Christus en de uitstorting van de Heilige Geest op Pasen en Pinksteren in de prediking aan de orde te stellen. Waar lijkpredikaties waren ingesteld, moesten ze met voorzichtigheid worden afgeschaft. Het luiden van de klokken bij begrafenissen werd verboden.

Men staat te kijken hoeveel gewone praktische dingen er geregeld werden. Het behandelen in de eredienst van de vaste evangelieperikopen uit de vroegere roomse tijd werd niet gehandhaafd, wel beval de synode aan hele Bijbelboeken in vervolgprediken voor de gemeente uit te leggen. Prediken over het Nieuwe Testament werd zonder meer aanbevolen. Het stond de voorgangers wel vrij uit het Oude Testament te prediken maar met raad en advies van de kerkeraad. Vonden de broeders het Oude Testament voor de doorsnee dominee en het gewone gemeentelid te moeilijk?

Kerkelijke moeilijkheden

Men kan zich voorstellen dat bij het spontaan ontstaan van dit geheel nieuwe kerkelijk leven zich allerlei moeilijkheden voordeden. De geschiedenis van de Afscheiding in de 19de eeuw legt daar later ook getuigenis van af. Predikanten stroomden terug uit 43un ballingschap of doken plotseling weer op uit hun schuilplaatsen. Gemeenten beriepen wie ze maar krijgen konden. Er deed zich allerlei wildgroei voor.

De synode heeft verschillende plaatselijke moeilijkheden tussen predikanten, gemeenten en kerkenraden krachtig aangepakt. Als voorbeeld noemen we de zaak van ds. Michiel Andriesz. uit Dirksland in de classis Brielle. Na moeilijkheden te hebben veroorzaakt in Den Haag, was hij predikant van Heenvliet geworden. Korte tijd later liet hij ook deze gemeente in de steek en trok hij naar Dirksland. Het trouweloos verlaten van de dienst d.w.z. zonder geldige reden en zonder toestemming van kerkeraad of classis, namen de kerken in die begintijd hoog op. De synode wilde dat Andriesz. erkende dat hij afzettingswaardig was, hij moest om vergeving vragen. Daar was hij in de ochtendzitting van dinsdag 22 juni nog niet dadelijk aan toe. Tijdens de etenspauze had hij zich echter bedacht want na de noen verscheen hij weer in de vergadering en beled zijn schuld. Hij verzoende zich in de vergadering met ds. Gallicanaeus van Brielle en met Ernst van Vassen, de ouderling uit Den Haag. Daar was alle reden voor want in Den Haag was hij meermalen kwaad uit de kerkenraadsvergadering weggelopen. Hij had bovendien de gemeente daar op kosten gejaagd door niet tevreden te zijn met zijn pastorie. Er is niets nieuws onder de zon!

Een ander heet hangijzer was de zaak van ds. Herman Moded die door de synode op vrijdag 25 juni ter hand werd genomen. Moded was bepaald niet de eerste de beste. Hij heette eigenlijk "Strijker", Moded was daar de Hebreeuwse (schuil?)naam van. Hij had nog als priester in Zwolle dienst gedaan. Later was hij hofprediker bij koning Christiaan III in Kopenhagen. In 1560 was hij predikant te Antwerpen en werd hij één van de leiders van de reformatie in Vlaanderen. Hij woonde het convent van Wesel en de synode van Emden bij en keerde na de bevrijding van Zeeland naar het vaderland terug. Daar ijverde hij voor de reformatie op Schouwen en Duiveland en diende er de gemeente van Zierikzee. Er waren ernstige grieven tegen hem uit Zeeland ingebracht. Hij zou zich in de gemeente van Middelburg hebben ingedrongen onder het voorwendsel dat zijn dienst in Zierikzee onvruchtbaar was. P. C. Hooft verhaalt in zijn

"Historiën" dat hij zich wilde bevoordelen met de rijkdommen van de Abdij te Middelburg!

De synode pakte zijn zaak bijzonder voorzichtig aan. Zierikzee werd opgedragen zo spoedig mogelijk een classis bijeen te roepen om over zijn zaak te oordelen. Bevredigde de uitspraak één van beide partijen niet, dan moest ze aan een arbitragecommissie worden voorgelegd. De synode droeg de classen Dordrecht, Brielle en Walcheren op daar elk twee leden in te benoemen. Taffin moest de Prins inschakelen opdat de zaak "met autoriteit" werd afgehandeld. Dat deed de Prins ook door hem tot hofprediker te benoemen. Zo werd volgens Hooft Moded "onder schyn van verheffinge" uit Zierikzee weggewerkt. Maar aan het hof gedroeg Moded zich zo onbeschaamd dat Charlotte de Bourbon hem later, aldus Hooft, "Immoded" noemde met een woordspeling op het Franse "immodest" dat onbeschaamd betekent.

Kerk en overheid

Door de besluiten van de synode schemert zo hier en daar heen hoe de verhouding tussen kerk en overheid in die tijd was. Eigenlijk was die nog niet helemaal uitgekristalliseerd. De Staten van Holland en Zeeland waren in opstand tegen hun Heer Koning Philips II van Spanje. Zij verzekerden zich daarin van de hulp van Prins Willem van Oranje die zij als stadhouder bleven erkennen. De verhouding van de Prins tot de Staten berustte vooral op wederzijdse onmisbaarheid en genegenheid. De Prins kon als militaire en morele leider van de opstand de bijstand van de Staten niet missen, zij bezorgden van hun kant het nieuwe bewind de noodzakelijke continuïteit en legaliteit. De Prins had in die jaren waarin Holland en Zeeland geïsoleerd vochten op de laatste schans, een groot en onbetwist gezag.

Uit politieke motieven hadden de Staten in 1573 de publieke uitoefening van de roomse godsdienst verboden. In hun strijd op leven en dood tegen koning Philips II, de voornaamste politieke beschermer van de roomse kerk in Europa, konden zij de publieke voortgang van de roomse godsdienst niet toestaan. Dat was tegenover de meerderheid van de bevolking eenvoudig onduelbaar, al vormden de gereformeerden in die tijd getalsmatig een minderheid. De Gereformeerde Kerk steunde op haar beurt moreel de opstand met alle kracht. Later regelden de Staten dan ook de betaling van haar predikanten.

In de tijd, waarin de synode bijeenkwam, was er een soort overgangstoestand. De Staten dachten er niet over de Gereformeerde Kerk tot staatskerk te proclameren, hoogstens beschermden zij de uitoefening van haar publieke eredienst en maakten die vanaf het najaar van 1574 financieel mogelijk. De gereformeerden hadden van hun kant in de vluchtelingensituatie een kerkelijk leven opgebouwd dat vrij was van de overheid en alleen met de bestaande overheden in de plaatsen waar zij zich gevestigd hadden moest rekenen. Zodoende ontstond een' situatie waarin kerk en overheid elkaar wel steunden maar zich tegelijk zo vrij mogelijk tegenover elkaar opstelden.

Tegen die achtergrond moeten de besluiten gelezen worden waarin de synode met de overheid te maken kreeg. Dat waren vooral besluiten met betrekking tot huwelijksaangelegenheden. In de Middeleeuwen had de roomse kerk het huwelijk geheel aan zich getrokken. Het was een sacrament en onontbindbaar. Scheiding werd niet toegestaan. Daardoor waren tal van ingewikkelde situaties ontstaan. Overspel is een zonde die door alle eeuwen is bedreven. Huwelijken liepen in alle tijden stuk. De reformatie, die met de roomse opvatting van het huwelijk als sacrament brak, erkende de principiële ontbindbaarheid van het huwelijk in geval van overspel. Bovendien

waren er, doordat velen naar het buitenland gevlucht waren, illegitieme huwelijksituaties ontstaan, vooral wanneer het verblijf van één van de echtgenoten in het buitenland lang duurde. De oorlogssituatie deed het hare er nog aan toe.

De synode stelde orde op zaken door de principiële uitspraak, dat het huwelijk deels kerkelijk, deels politiek was. Dit bleef de basis voor het huwelijksrecht in de Republiek in de komende eeuwen. De overheid, zo sprak de synode uit, had naar het uitwijzen van het Woord Gods en van de wetten diegenen te helpen die haar hulp nodig hadden. Dit, aldus de synode, in tegenstelling tot de kerkelijke overheden onder het "pausdom" die het recht en de autoriteit van de overheid in huwelijkszaken aan zich hadden getrokken. De synode sprak letterlijk van "d'Officiaelen des Antichrists int Pausdom": opvallend die felle uitspraak juist bij huwelijkszaken. Als consequentie van dit standpunt oordeelde de synode dat de overheid bij gebleken overspel een "uitspraak van scheiding" diende te geven. Wanneer de magistraat die weigerde, moest hij toestaan dat de kerkeraad zo'n uitspraak deed. Dit betekende een vrij ingrijpende hervorming van de samenleving. Ze maakte een eind aan verworpen levenssituaties die door de roomse opvatting van het huwelijk jarenlang waren bestendig en ze voorkwam in vele gevallen het concubinaat.

De synode gaf aan dit nieuwe huwelijksrecht gestalte door bezonnen te antwoorden op vele vragen die op haar tafel waren gedeponneerd. Ze stond daarbij krachtig op de kerkelijke bevestiging van het huwelijk. Daardoor behield zij, naast hetgeen zij aan de overheid toestond, een flinke greep op deze sector van de samenleving. Zij bleef vechten voor de wettigheid van de huwelijke staat en tegen het ongeregelde samenleven van de geslachten. De dienaren, aldus de synode, behoorden trouwlustigen er op te wijzen dat ze niet bij elkaar mochten wonen of slapen vóór ze wettig getrouwd waren.

Vervolgens kreeg de synode met de overheid te maken in de verzorging van de armen en het diaconaat. Armoede is en was een blijvende plaag in de samenleving en reeds in de Middeleeuwen had men op allerlei manieren geprobeerd die te lenigen. Kloosters en kerken hadden fondsen bijeengebracht die gesteund door de overheid de armverzorging op zich hadden genomen. Meestal benoemde de kerk huiszittenmeesters of armmeesters die deze goederen beheerden en uitdeelden. Ze waren in zekere zin organen van de kerkelijke liefdadigheid. Men noemde ze ook wel Heilige Geestmeesters en de goederen die zij beheerden "de Heilige Geest". Die naam kwam van de in Frankrijk in de twaalfde eeuw opgerichte broederschap van de Heilige Geest die de nood van de armen hielp lenigen. De naam was langzamerhand van de orde op de goederen en fondsen voor de armen overgegaan.

De nieuwe stand van zaken in Holland en Zeeland na 1572 had zijn gevolgen voor de armenzorg. Door het ontbinden van de kloosters en het verbieden van de uitoefening van de roomse religie was de armverzorging in het ongerede geraakt. Wanneer men daarbij bedenkt dat in 1559 alleen in Leiden bij de brooduitdeling aan de armen ruim 14.000 personen in aanmerking kwamen, wordt het duidelijk dat het hierbij om geen geringe zaak ging. Na de opstand werden deze kerkelijke goederen in Holland en Zeeland veelal geconfisceerd en werden er z.g. geestelijke kantoren opgericht die ze moesten beheren. Voor een deel werden de traktementen der predikanten daaruit betaald. De overheid nam ook voor een deel de verzorging van de armen over door middel van de thans door haar en niet meer door het kerkelijk gezag benoemde Heilige Geest- of armmeesters.

De gereformeerden - het moet tot hun eer gezegd - hebben vanaf het begin gestreden voor de erkenning van het diakenambt in de kerk. In de vluchtelingensituatie was dat reeds heel actief geweest in de verzorging van individuele gemeenteleden die soms arm en berooid uit het vaderland in die gemeenten aanspoelden. Nu stond men opnieuw voor de noodzaak diaconale verzorging te bieden aan grote delen van de bevolking in de in opstand geraakte steden en dorpen. Op kerkelijke vergaderingen als in Wesel en Emden waren de gereformeerden nog niet met deze kwestie geconfronteerd geweest, nu werden ze het wel.

Vanaf het begin is de Gereformeerde Kerk bereid geweest tot samenwerking met de overheid en dat was uiteraard vooral de plaatselijke en stedelijke overheid. Beschikte de gemeente niet over publieke fondsen maar verzamelde zij zelf haar gelden, dan stond, bepaalde de synode, de verkiezing van de diakenen aan de gemeente. Zij noemde dat de "bequaemste" manier. Maar beschikte de kerk voor de armverzorging ook over publieke fondsen, dan gaf de synode aan de overheid het recht diakenen te kiezen uit door de kerk te stellen dubbeltallen die eerst door de gemeente moesten worden goedgekeurd. Rekening en verantwoording behoorde afgelegd te worden tegenover hen die de overheid in dat geval aanwees, waarbij de synode uitdrukkelijk bepaalde dat daar ook leden van de kerkeraad en -- indien zij dat wensten - ook gemeenteleden bij tegenwoordig zouden zijn.

Het werk van de diakenen kwam op de synode meermalen ter sprake. Het inzamelen van de gaven, vond de synode, kon het meest geschikt gebeuren aan de kerkeuren, maar gebeurde het al tijdens de dienst dan zou men het zo laten. Hadden de diakenen zelf geheel het beheer over de gelden voor de armen, dan moest de afrekening maandelijks in de kerkeraad geschieden. Uit alles blijkt dat men vanaf het begin een vorm van samenwerking met de overheid zocht waarbij de kerk haar eigen recht op de verzorging van haar armen krachtig handhaafde.

Indien nodig en mogelijk riep de kerk telkens de hulp van de overheid in zonder zich daarbij aan de overheid ondergeschikt te maken of maar iets van haar vrijheid tegenover de overheid prijs te geven. In deze overgangstijd was dat nog niet zo moeilijk. Later zou de Gereformeerde Kerk daar een harde strijd voor moeten uitvechten. Zo stond de kerk van haar kant op de handhaving van het in 1573 uitgevaardigde verbod van de publieke roomse godsdienstoefeningen. Op een vraag van Gouda hoe te handelen met priesters die in 't heimelijk doopten, antwoordde de synode dat men eerst stappen diende te ondernemen bij de plaatselijke overheid. Bleef die werkeloos dan moest men zich tot de Prins wenden. De synode riep de hulp van de overheid in ook met het oog op de reformatie van de schoolmeesters en het handhaven van de zondagsrust tijdens de kerkdiensten. Zij eiste van de schoolmeesters dat zij zich onder de kerkelijke discipline stelden en de Nederlandse Geloofsbelijdenis ondertekenden.

Er rezen ook vragen met betrekking tot het optreden van de overheid tegenover de Doopsgezinden. Vooral Middelburg zat hiermee. De kerkeraad moest, oordeelde de synode, er bij de overheid op aandringen niet "te ontfanghen noch lijden" die niet bereid waren een eed te zweren. Eedsweigering was in de toenmalige samenleving een ongehoorde zaak.

Voor de predikantstraktementen baarden de synode zorg bij de zaken met betrekking tot de overheid. De dominees werden hier en daar erbarmelijk gehonoreerd. De classis Brielle wees er in haar instructie op dat predikantsweduwen en wezen desolaat bleven

zitten bij het overlijden van hun mannen en vaders. De predikanten liepen zelfs gevaar, zo schreef de classis, uitgehongerd te worden. Het waren voor hen barre tijden. In het licht van zulke uitlatingen dwingt het te meer respect af dat de predikanten in die classis besloten zelf hun afvaardiging te betalen. De overheid van wie soulaas werd verwacht, liet zich in die streken blijkbaar nog weinig aan de kerk gelegen liggen. Taffin kreeg de opdracht ook op dit punt stappen bij de Prins te ondernemen. Hij zat wat dat betreft in een gunstige positie, zijn broer Jacques Taffin was rentmeester van Oranje. In het najaar van 1574 besloten tenslotte de Staten van Holland de predikantstraktementen op een dragelijk peil te brengen. De toen aangenomen resolutie bepaalde dat de traktementen in de steden niet hoger dan f 300.- zouden liggen, in de dorpen was de limiet f 200.-. In beide gevallen kwam daar vrij wonen bij. De bemoeiingen van de synode hadden effect gesorteerd.

De volgende synode en de kerkenordering

Toen het einde van haar zittingen naderde stond de synode voor de taak een roepende kerk voor de volgende synode aan te wijzen. Zij deputeerde daarvoor de dienaren van de classis in de Paltz. Een datum werd niet vastgesteld, het moest gebeuren zodra deze dienaren vonden dat het "nut ende noodich wesen sol". Prof. Van Toorenenbergen, die in de vorige eeuw over deze synode schreef, meent dat dit besluit samenhang met de politieke situatie. De broeders, zo schreef hij, waren bijeen "met de pelgrimsstaf tusschen de voeten". De politieke situatie was zo benard dat het wel eens op een nieuwe vluchtelingensituatie kon uitlopen. Vandaar dat de synode de classis in de Paltz voor deze taak deputeerde.

Wij vinden dat wat ver gezocht. Het aanwijzen van, de Paltz lijkt ons eerder te duiden op het feit dat de kerken in Holland en Zeeland de band met de broeders in het buitenland wilden vasthouden. Emden had destijds de Paltz al aangewezen als samenroepende instantie voor de volgende synode. Dordrecht was door de loop van de gebeurtenissen daarvoor in de plaats gekomen. Deze synode was ook niet in de volle zin een generale synode zoals Emden had gewild, nl. een synode waar alle kerken in binnen- en buitenland vertegenwoordigd waren. Daarom wees Dordrecht opnieuw de Paltz aan.

Zaterdag 26 juni was het einde in zicht. Op die dag begon ds. Arent Cornelisz., de scribe, de besluiten die de synode had genomen met het oog op de orde in het kerkelijk leven, achter elkaar genummerd en in de vorm van artikelen gegoten, te dicteren. Ze zijn de geschiedenis ingegaan als de kerkenorde van Dordrecht (1574). Haastig lasten de broeders nog een vijftigste artikel in, waarin de synode uitsprak dat het gebruik van orgels tijdens de kerkdiensten "onbetamelick" was. Men deed het voorlopig met een voorzanger. Gelukkig heeft dit artikel de eeuwen niet verduurd. Arent Cornelisz. zette zijn dictaat voort op zondag 27 juni en maandag 28 juni: de broeders kregen haast om naar huis te gaan. Op maandag 28 juni werd de synode geëindigd "inden nacm des Heeren-. Ds. Caspar van der Heijden, de praeses, had met recht reden tot een krachtig dankgebed.

OPGAVE VAN LITERATUUR

R. H. Bremmer, De "Nationale" synode van Dordrecht (1574), in: Ned. Theol. Tijdschrift, 30e jaarg., juli 1976.

J. de Jong, De voorbereiding en constituering van het kerkverband der Nederlandsche gereformeerde kerken in de zestiende eeuw. Groningen 1911.

Otto J. de Jong, Nederlandse kerkgeschiedenis. Nijkerk 1972.

L. Knappert, Het ontstaan en de vestiging van het protestantisme in Nederland. Utrecht 1924.

D. Nauta, Het calvinisme in Nederland. Franeker 1949.

D. Nauta, Opera minora, blz. 30-56. Kampen 1961.

D. Nauta, Aard van de opstand in de Nederlanden der zestiende eeuw. "s-Gravenhage 1976.

J. Reitsma, Geschiedenis van de hervorming en de hervormde kerk der Nederlanden. Utrecht 1933

G. J. Vos Az., Geschiedenis der vaderlandsche kerk I. Dordrecht 1881.

De synode van Emden oktober 1571. Een bundel opstellen ter gelegenheid van de vierhonderdjarige herdenking. Kampen 1971.